

Botir ABDULLAYEV,
Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti
O'zbekistonning eng yangi tarixi kafedrasida katta o'qituvchisi
E-mail: 8batir8@mail.ru

TDSHU professori, t.f.d M.Ishoqov taqrizi asosida

SOME CONSIDERATIONS ABOUT THE ONTOLOGICAL BASIS OF THE FORCES OF GOOD AND EVIL IN ZOROASTISM

Annotation

This article analyzes the activities of opposing forces – good and evil in Zoroastrianism using the example of the social model of Zoroastrian society. According to Zoroastrianism, evil (Ahriman) is an existing reality. At the same time, the monotheistic doctrine of Zarathushtra, the emanations of Ahura Mazda, as well as the deities (Yazatas and Fravashi) revived later in the Mlado Avesta, although they demonstrate religion as polytheism, for Zoroastrians this phenomenon did not prevent them from perceiving religion as monotheistic, since Ahura Mazda was the creator of everything being.

Key words: Avesta, Zoroaster, Zoroastrianism, monotheism, polytheism, society, demon, angel, emanation, Zoroaster, Ahura Mazda, Ahriman.

НЕКОТОРЫЕ СООБРАЖЕНИЯ ОБ ОНТОЛОГИЧЕСКОЙ ОСНОВЕ СИЛ ДОБРА И ЗЛА В ЗОРОАСТИЗМЕ

Аннотация

В данной статье анализируется деятельность противоборствующих сил – добра и зла в зороастризме на примере социальной модели зороастрийского общества. Согласно зороастризму, зло (Ариман) – существующая реальность. В то же время монотеистическая доктрина Заратустры, эманации Ахура Мазды, а также возродившийся позднее в Младом Авесте божества (Язаты и Фравашы) хотя демонстрируют религию в качестве политеизма, для зороастрийцев данное явление не препятствовало воспринимать религию как монотеистическую, так как Ахура Мазда являлся творцом всего бытия.

Ключевые слова: Авеста, Заратустра, зороастризм, монотеизм, политеизм, общество, демон, ангел, эманация, Заратустра, Ахура Мазда, Ахриман.

ZARDUSHTIYLIKDA EZGULIK VA YOVUZLIK KUCHLARINING ONTOLOGIK ASOSLARI XUSUSIDA BA'ZI MUHOZAZALAR

Annotatsiya

Mazkur maqolada zardushtiylikda ezgulik va yovuzlik kuchlarining jamiyat ijtimoiy modeli sifatida qarama-qarshi ilohiy kuchlar faoliyati tahlil qilingan. Zardushtiylikka binoan yovuzlik (Axriman) mavjud haqiqat. Shuning bilan birga Zardusht diniy ta'limotining monoteistik g'oyasi Ahura Mazdaning siymolari (emanatsiyalari), shuningdek, keyinchalik Kenja Avestada qayta jonlangan iator ma'bud va mabudalar (Yazat va Fravashilar) dinni shirkchilik xususiyatlarini namoish etsada, ammo zardushtiylik uchun o'z bu holat dinni yakxaxudolik sifatida qabul qilishga to'sqinlik qilmagani, Ahura Mazdani barcha samoviy ruhiy zotlarning yaratuvchisi hisoblangani ilmiy asoslangan.

Kalit so'zlar: Zardushtiylik, Avesta, Zardusht, zardushtiylik, monoteizm, politeizm, jamiyat, yovuz kuchlar, farishtalar, emanatsiya, Ahura Mazda, Axriman.

Kirish. Turli tuman g'oyalar, diniy aqidalar avj olgan, ular oqibatida odamlar munosabatlari bir-biriga zid bo'lgan, politeizm ko'rinishidagi g'oyaviy kurashlar ta'sirida taraqqiyot va inson hayoti chigal holga kelib qolgan bir paytda Avesta monoteistik g'oya ostida maqsadlar uzviyligi, manfaatlar uyg'unligi, uyushgan jamiyatni vujudga keltirish orqali odamlar o'rtasidagi munosabatlarni murosaga olib keluvchi ta'limot sifatida tarkib topdi.

Zardushtiylik ta'limotida jamoa bo'lib yashash, yagona e'tiqod yagona maqsad atrofida birlashish g'oyasi endigina yuzaga kelayotgan bir paytda yakxaxudolik g'oyasining ilgari surilishi qadimiy ajdodlarimizning yangi tarixiy bosqichidan dalolat beradi [1].

Zardushtiylik jahon dinlari orasida ilohiy yaratuvchi zotning yagonaligi g'oyasini birinchilardan bo'lib o'rta tashlagan. Zardusht o'z davrining buyuk vakili sifatida insoniyat ma'naviy kamolotiga to'sqinlik qilayotgan ko'pxudolik, buning oqibatida ijtimoiy ziddiyatlar, mafkuraviy to'qnashuvlarni bartaraf etish vositasini imon-e'tiqod ob'ektlarining yagonaligida ko'rdi [2].

Ahura Mazdaning yagona yaratuvchi oliy ilohiy maqomini asoslash ruhi Gotlarda yetakchilik qiladi. Ammo matnlarda keluvchi ilohiylikning turlicha ifodalari bir qarashda yakxalilik ma'nosiga soya solgandek ko'rinadi. Bu taassurot aldamchidir. Chunki, Gohlarda kelgan barcha teologik tushunchalar ostida yolg'iz Ahura Mazdaning xilma xil funksiyalari, qirralari aks etgan. - Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). Gohlarda asosan xudoga murojaat formasi sifatida Ahura Mazdadan tashqari olti emanatsiyalar ismi ham tilga olingan. Olti emanatsiya (Amesha Spentlar) olam ruhi, Muqaddas ruh, Haqiqat, Haq kabilar haqida gap borganda Ahura Mazdaning o'zi tushunilishi lozim bo'lgan [3]. Ahura Mazdaning ushbu tajalliy ko'rinishlari ilgari tabiat kuchlarining kultlari va turli tuman ilohlar funksiyalarining Ahura Mazdaning o'ziga yuklanishi oqibatida ro'y bergan desak to'g'ri bo'ladi. Buni biz ularning homiylik qilish va himoyatidagi stixiyalar misolida ko'rishimiz mumkin. Masalan, Vaxu Mana – chorva va hayvonot olamiga, Arta Vaxishta – olovga, Speta Armaity – zaminga, Xshatra Varya – ma'danlar (metall) va osmonga,

Xaurvatat – suvga, Ameretot – nabotot olamiga homiylik qilganlar. Zardushtiylik vujudga kelmasdan avval ushbu stixiyalar ilohiylashtirilgan bo'lib, har biri alohida ilohiy mazmun kasb etib, qadimgi ajdodlarimiz ularga topinganliklari haqiqatga yaqindir. Zardusht ushbu olti ilohiy zotni isloh qilib Ahura Mazda yagonaligining dahlisizligi ostida uning o'zini na'moyon etish qiyofalari – olti nafar muakkillar timsollari deya elon qildi. Kenja Avesta matnlari ushbu olti muakkil (maloika) zotni umumiy nom bilan – Amesha Spentlar, ya'ni “hamisha barhayot muqaddas siymolar” deb ataydi.

Avestada insoniyat tarixida birinchi bor Ahura Mazda va uning xislatlarini aks ettiruvchi uning irodasini ijro etuvchi emanatsiyalari, aniqrog'i vazifador maloikalari ham hayotning turli jabxalariga homiy etib tayinlangan. Bularidan tashqari uning o'zi yaratgan ma'bud va ma'budlari ham mavxumlashtirilgan siymolarga, abstrakt ilohiy tushunchalarga aylangan [4].

Emanatsiyalarga yuklangan vazifalar ibtidoiy tasavvurlarning naturfalsafiy sodda dunyosidan endigina qutulgan qadimiyat insonining tafakkurida qanchalik buyuk evrilish ro'y berganini yaqqol namoyon etadi. Ya'ni, bosh ilohiy g'oya Zardusht talqinida birinchi galda Ezgu niyat bo'lganki, muakkil zotlar otiligining boshida “Ezgu fikr, yaxshilik g'osi” ma'nosiga ega so'z bilan ifodalangan malak siymo Vahu Mana turadi [5].

Tadqiqot metodologiyasi. Amesha Spentlar hayotning hamma tomonlarini o'z nazoratiga olganlar. Vaxumana – Ezgu Niyat ramzi, chorva homiysi, Arta Vaxishta – Anqlu-idrok, shaxriyotlik bo'lib, olov homiysi, Xshatra Varya adolatli hokimiyat ramzi bo'lib, ma'danlar homiysi, Spenta Armaitiy – osoyishtalik, yer qo'riqchisi, Xaurvatat esa borliq, yaralish, suv homiysi, Ameretot – borliqning ezguliklar evaziga o'lmasligi, abadiyligi bo'lib, o'simliklarga homiy etib tayinlangan [6]. Ularning har biri alohida va barchasi birgalikda Ahura Mazdaning o'zi, mohiyatining turli qirralari deb hisoblangan [7]. Masalan, Gotlarda malak zot Vahu Mana ismi kelsa ham u alohida mustaqil ilohiy zot deb baholanmagan. Chunki bu malak zot “ezgu niyat” funksiyasidagi Ahura Mazdaning o'zidir. Yoki “Muqaddas rux” iborasi (Spenta Maynyu – Ispand Miynu) bevosita Ahura Mazda nomiga insonimik ma'noga ega. Malak siymo Xshatra Varya esa Olamning adolatli boshqaruvi, shahriyotlik, harbiy siyosiy ibtidodir. Bu funktsiya ham Ahura Mazdaning o'ziga xos xislati deb baholanmog'i lozim [8]. Negaki, Ahura Mazda oliy adolat g'oyasini ham ifoda etadi. Chunonchi, Ahura Mazdaning ushbu xislatlari qadimdan shakllanib, insoniyatning ibtidoiy diniy tasavvurlaridan boshlab, poletizm bilan bog'liq diniy qarashlari evolyutsion rivojlanish bosqichlarining namunasidir desak fikrimizcha to'g'ri bo'ladi.

Ahura Mazdaning yana bir emanatsiyasi Arta Vahishta deyilgan. Ismning birinchi qismi Arta “Haq”, “Haqiqat” ma'nosiga ega. Vahishta qismi esa “iymon salomatligi”dir. Arta Vahishta Ahura Mazdaning chin mohiyatiga eng yaqin zot hisoblangan. Chunki, Ahura Mazda eng oliy haqiqat timsoli, u Zardusht dinining bosh g'oyasini o'zida mujassam etgan. Zero Zardushtning xudodan keltirgan xabari “Haq”ning payg'ambar tili orqali nozil qilgan haqiqati deb tushunilgan. Shunday qilib, Avesta Gotlarida keluvchi emonatsion (tajalli) zotlar Vahu Mana, Arta Vahishta, Spenta Armaitiy, Xshatra Varya, Xaurvatat, Ameretotlar o'z-o'zlaricha mustaqil ilohiy zotlar emas, balki Ahura Mazdaning ilohiy sifatlaridir [9]. Olti emonatsiya qatorida birinchi o'rinda Ahura Mazdaning o'zi turgani sababli zardushtiylik an'anasida bu yettilikni Xepa Spenta “yetti muqaddas” zot deb yaxlit tasavvur qilingan [10]. Birgalikda ular ezgulik timsoli sifatida yaratilgan yetti muqaddas hilqat – inson, chorva, olov, yer, osmon, suv va o'simlik dunyosiga homiylik qilib, uni avaylab asraganlar

[11]. Ular o'zlariga yetti iqlimni qarorgoh qildilar. Aslida bu mavjud ma'budlarning funksiyalarini Ahura Mazdaning o'zida mujassamlashtirib yakkaxudolikni odamlar ongiga olib kirishning sodda yo'li edi.

Tahlil va natijalar. Hind Vedalarida ham “hamisha barhayot siymolar” xususida ma'lumotlar bor. Lekin Zardusht qat'iyat bilan yovuz devlarni (Indr va uning tarafdorlari (Yasna 32.3) inkor etgan. Zardusht devlarni Axriman tarafdorlari sifatida ko'rib, ularni yolg'on ma'budlar deb hisoblagan.

Bu ta'limot avval boshda olam-jahonning faqat ezgulikdan iborat bo'lishini ijtimoiy-falsafiy orzu, sotsial utopiya darajasiga ko'targan edi. Hayotda uchraydigan barcha illatlarning bosh sababchisi, Zardusht ta'biri bilan aytganda, umuman salbiylikning ildizi hisoblanmish “Drauga” – Yolg'ondir. Yolg'on avestacha shunchaki aldov emas. U koinotning barcha yomonliklari mujassamidir. Zardusht kosmik yolg'onni ikkilamchi xossa qilib ko'rsatadi. Zero, Ahura Mazda avval boshdanoq butun borliqni ezgu asoslarda yaratgan. Yomonlik ibtidosi ezgu borliqning tubiga, zulmat qat'riga xibslangan, qamab tashlangan edi. Ezgu borliqning ma'naviy asosini Zardusht Arta (Asha) “Haqiqat” deb atadi. Arta so'zining lug'aviy ma'nosi “Haq, Haqiqat” demakdir. Bu o'rinda Haqiqat so'zining zardushtiylik dunyoqarash tizimidagi funksiyasi butun ezgu borliqning Oliy aql – Mazda tomonidan azal va abad o'rnatilgan ilohiy tartibidir. Axriman shunday bir zotki, inson tafakkurida yomonlik deb hisoblangan barcha narsalar uning cheksiz-chegarasiz turli qiyofalarda namoyon bo'lish shakllaridir. Shayton vasvasasining xillari ko'p bo'lgani kabi Axrimanning qiyofalari ham bitmas-tuganmasdir. Alal oqibat dunyoning yovuzlikdan tozalanib ezgulik g'alaba qozonishi optimistik ishonch asosiga ega.

Oriy qabilalarida hali hind-eron bosqichida (davrida) ikki xil ko'rinishdagi xudolar haqidai tasavvurlari mavjud edi: dayva (Hindistonda deva, O'rta Osiyo va Eronda dev) hamda asura (Ahura, “xujayin”, “xokim” demakdir). Qadimgi Hindiston (Rigveda matnlarida) asura (Ahura) insonga qarshi yovuzlik timsoli (ilohi) sifatida shakllanib, sig'inish ilohlariga devlar aylangan bo'lsa, Mazda Yasna dinida esa teskari transformatsiyalanish ro'y berib, devlar yovuzlik ilohlariga aylangan (Avestada yovuzlik xudolari, devlari sifatida Indra, Naxatya kabi ilohlar keltirilgan (darvoqe Hindistonda ular ezgu ilohlar sifatida ulug'langan), Ahura esa ezgu ilohiy ibtido sifatida mazmun kasb eta boshladi [12]. Davrlar o'tishi bilan Avesta to'ldirilib, mukammallashtirib borgani sari Ahura Mazda atrofidagi Amesha Spentalar, Yazatlar, Fravashilar paydo bo'ldi. Ular dunyoda ezgulik g'alabasi uchun Ahura Mazdaning o'zi tomonidan yaratilgan deb baholangan. Masalan, Amesha Spentlardan Xshatra Varyaga yordamchi sifatida quyosh ma'budi Xvar, osmon ilohlari Asman va Mitra keltirilsa, osmon va yer homiysi Spenta Armaitiga suv va hosildorlik ilohasi Ardivi Sura va Apam Napata tilga olinadi. Yer xudosi Zam Ameretotga ko'makdosh bo'ldi [13]. Yazatlar Ahura Mazda oldida xudolar emas, balki uning o'zi tomonidan yaratilgan zotlardir [14]. Yazatlarga sig'inish buyurilgan va ularga ehsonlar qilish savob deyilgan [15]. Chunki, ular Ahura Mazdaga qilingan ehsonlar, o'qilgan duolar deb hisoblangan. Ularga bag'ishlangan namoz, xayr - u ehson Ahura Mazdaga bag'ishlangan deyilgan [16].

Yazatlardan Veretragna qudratli harbiy himoyat kabi tushunilsa, Mitra borliqni yovuzlik, yolg'on, qabohat, razolat, buzg'unchilikdan asraydi. Uning eng muhim vazifasi ilohiy so'zga sodiqlik, insonning iymon ahdida mustahkamligini nazorat qilish. Ayni shu vazifa tufayli Mitra bitim xudosi deb ham yuritiladi. Huquqiy amaliy sohada ham bitimlar Mitra nomidan tuzilib, ularning jazosidagi buzilishlar Mitra tomonidan jazolanadi deb tushunilganligi ta'kidlanadi [17].

Yazatlar qatorida Xvarnoning o'rni alohida. Bu ma'bud Atarning bir ko'rinishi. Ya'ni u haq ramzi ilohiy olovdan qudrat olguvchi mavxum muqaddas kuch. U ko'rinmas xolda xudo ato etgan iymonli zotlarga, ezgu niyatli odamlarga qo'nadi. Podsholik saltanati xudodan ato bo'ladi va Xvarno orqali yetishadi. Payg'abmarlik martabasi Zaratushtarga ham Xvarno orqali kelgan.

Yazatlardan Sraosha va Rishnular ham bir qator vazifalar bilan bog'liq. Sraosha tinglamoq kabi ma'no bilan bog'liq. Ya'ni, u iymonli odamlarning ezgu so'zlarini tinglab savob yozuvchi, u dunyoda ruhning chinrot ko'prigi (sirot ko'prigi) dan o'tishi oldidan so'roq qilguvchilardan biri. Rishnu esa haq, adolat, rostlikni ta'minlovchi ma'bud. Sraosha va Rishnu Yasht kitobida hamda Videvdatda aytilishicha, Mitra bilan safdosh (izdosh) holda adolatli tartibni, axloqiy poklikni, iymon salomatligini qo'riqlaydi [18].

Biz yuqorida Ahura Mazda atrofida tasavvur qilingan ilohiy samoviy zotlarning ba'zilarinigina keltirib o'tdik xolos. Aslida ular katta bir ilohiy tizimni tashkil etadi. Xuddi shu singari yovuzlik timsoli sifatida tasavvur qilingan Angxramaynyu o'z atrofida unga xizmat qiluvchi devlar tizimi shakllangan.

Yovuzlik timsoli Angxramaynyu (Axriman). Bu yovuzlikning universal ko'rinishidir. Uning qiyofalari son sanoqsiz, cheksizdir. Ibtidoiy tasavvurlarning naturfalsafiy sodda dunyosidan endigina qutulgan qadimiyat insonining tafakkurida qiyofalari son sanoqsiz bo'lgan yovuzlik timosliga qarshi kurashuvchi birgana yolg'iz Ahura Mazdani qarshi qo'yish davr odamlarining aqliy tafakkur qolipiga sig'mas narsa edi. Shuning uchun Gohlarda Ahura Mazda olti tajalliy sifatleri tilga olingan bo'lsa, Kenja Avesta – Yashtlarda unga yordamchi sifatida butun boshli ma'budlar tizimi Yazatlar shakllanganini guvohi bo'lyapmiz. Ya'ni yovuzlikka xizmat qiluvchi son sanoqsiz malaylar bo'lganidek ularga qarshi turuvchi Ahura Mazda, Amesha Spentlar, Yazatlar, Fravashilar ham bor. Ijtimoiy tafakkur modeli sifatida qarshi turuvchi kuchlar nisbatining tengligi tendensiyasi Zardusht yaratgan monoteistik ta'limotni amalda ko'pxudolikka xos xususiyatlar bilan shakllanishiga olib keldi.

Odamlarning ezgulik tantanasiga ishtirish uchun ham Ahura Mazada yolg'iz emas, uning o'zi yaratgan son sanog'i yo'q yordamchilari ham bor, ular albatta Axriman va yovuzlik kuchlariga bas kela oladi degan jo'n va sodda diniy-g'oyaviy aqida davr taqozo etgan zaruriyat bo'lgan deb hisoblaymiz. Negaki, Zardushtning ezgulikning g'alabasi haqidaigi utopik g'oyalarni shu orqali izohlash mumkin.

Yovuzlik borliq ichra real haqiqat. Buning ustiga yovuzlik timsoli bo'lmish Axrimanning qiyofalari son sanoqsiz. Unga xizmat qiluvchi "Yolg'on" malaylari, devlarning adog'i yo'q. Bunday qarama qarshi kuchlar nisbatidagi nomutanosiblik odamlar qalbida endigina kurtak otayotgan yakkaxudolik tushunchasi tenglikni talab qilar edi. Sodda qilib aytganda, o'zlari e'tiqod qilayotgan xudoning qudratiga shubha qoldirmasliklari uchun "U" ham Axriman kabi yolg'iz emas, uning ham yovuzlikka qarshi kurashda o'zi yaratgan ma'bud va ma'budalari mavjud degan qarash ezgulik tantanasi haqidagi optimistik g'oyaga ergashuvchilarni qanoatlantirar edi. Shuning uchun bo'lsa kerakki, Ahura Mazda atrofida mavjud ilohiy samoviy zotlar bu dinni yakka xudolikka asoslangan ta'limot sifatida qarashga to'sqinlik qilmagan. Aksincha Ahura Mazdaning cheksiz yaratuvchilik xususiyati sifatida qaralgan.

Xulosa va takliflar. Fikrimizcha, Kenja Avesta davrida qayta jonlangan Yazatlar ajdodlarimizning nafaqat ilohiy merosiylik e'tiqodining mevasi, balki zardushtiylarning "Ezgu fikr, ezgu so'z, ezgu amal" kabi hayotiy muhim qoidalarining ro'yobiga xizmat qiluvchi ilohiy qarama qarshi kuchlarning nisbatini tafakkuriy tenglashtirishning ichki intilish mevasi hamdir. Shuning qatorida shaytonning bolalari son sanoqsiz bo'lgani kabi xudoning yaratgan farishta va maloikalarining adog'ini inson bilmasligi diniy bilimlarning mantiqiy davomida turgan masaladir. Ushbu holat deyarli barcha jahon dinlariga xos bo'lgan jihatdir. Shuning uchun qadimiy dinlarning umumbashariy xususiyatlarini tadqiq etish insoniyatni ravon taraqqiyot yo'llarini belgilashda muhim omil bo'lib xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR

1. Жўраев Н. Авесто мўжизаси. Рисола. Гафур Фулом. 2013. – Б. 19.
2. Исҳоқов М. Зардушт машаққати исломнинг ҳақиқати // Гулистон 2003. №1. – Б. 29.
3. Махмудова Г.Т., Исҳоқов М.М., Б.Б. Жалолов Зардуштийлик хрестоматияси. Т.: Мумтоз сўз 2017. – Б. 155.
4. Уразова Р.Т. Зардуштийликда маъбудаларнинг функциялари ва ижтимоий-тарихий моҳияти. Тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси. Тошкент. 2017. – Б. 52.
5. Исҳоқов М.М. Зардуштнинг пайгамбарлик миссияси. Рисоланинг электрон нусхаси. – Б.9.
6. Уразова Р.Т. Зардуштийликда маъбудаларнинг функциялари ва ижтимоий-тарихий моҳияти. Тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси. Тошкент. 2017. – Б. 48; Яна қаранг: Исҳоқов М.М. Қадимги давлатчилигимиз тарихидан // Таълим муаммолари. 2006. №1 – Б. 18-19.
7. Васильев Л.С. История религий Востока. – М.: Высшая школа. 1988. – С. 48.
8. Тоҳир Карим. Муқаддас "Авесто" изидан. Тошкент. Чўлпон. 2000. – Б. 132.
9. Гаты Заратустры. Исследование, перевод и комментарии И.М. Стеблин-Каменского. СПб. Петербургское востоковедение, 2009. – С. 3.
10. Кларк Питер. Зороастризм: введение в древнюю веру. Перевод с английского предисловие и комментарии А.Х. Хакимовой. Ташкент. MUSIQA. 2010. – С. 8.
11. Авеста. Избранные гимны из Видевдата. Перевод с Авестийского И.М. Стеблин-Каменского. М.: Дружба народов, 1992.– С.-8.
12. Дюмезиль Ж. Верховные боги индоевропейцев. – Москва, 1986. – С. 30; Гафуров Б.Г. Таджики. Древнейшая, древняя и средневековая история. – Душанбе. Ирфон. 1989. – С. 77.
13. Бойс Мэри. Зороастрийцы. Верования и обычаи. М.: Наука. 1987. – С. 53.
14. Махмудова Г.Т., Исҳоқов М.М., Б.Б. Жалолов Зардуштийлик хрестоматияси. Т.: Мумтоз сўз 2017. – Б. 15.
15. Исҳоқов М.М. Авесто: Яшт китоби. Тошкент. Шарк. 2001. – Б. 126.
16. Уразова Р.Т. Зардуштийликда маъбудаларнинг функциялари ва ижтимоий-тарихий моҳияти. Тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси. Тошкент. 2017. – Б. 48.
17. Исҳоқов М. Авесто – китобининг мифологик қатламлари таснифига доир. Авесто Ўрта Осиё халқлари маданияти тарихида. // Республика илмий-амалий анжуман материаллари. (27-28 апрель) 2001. Нукус-Хива. 2001.– Б. 45.
18. Исҳоқов М. Авесто – китобининг мифологик қатламлари таснифига доир. Авесто Ўрта Осиё халқлари маданияти тарихида. // Республика илмий-амалий анжуман материаллари. (27-28 апрель) 2001. Нукус-Хива. 2001.– Б. 46.

Faxriddin YORMATOV,

Termiz iqtisodiyot va servis universiteti dotsenti, tarix fanlari nomzodi

E-mail: faxriddin1973@mail.com

TerDUning tarix fanlari doktori M. Fayzullayeva taqrizi asosida

YANGI O'ZBEKISTONDA NURONIYLARGA KO'RSATILAYOTGAN G'AMXO'RLIKNI YORQIN AMALIY IFODASI

Annotatsiya

Maqolada yangi O'zbekistonda muhtaram nuroniylarimizga ko'rsatilayotgan g'amxo'rlikning har tomonlama kuchaytirilayotgani va mazkur sohada amalga oshirilayotgan islohotlarning yorqin amaliy natijalari ko'plab faktik misollar orqali yoritib berilgan. Shuningdek, maqolada pir-u badavlat nuroniylarimizga bundanda yanada yaxshiroq shart-sharoitlar yaratish, ularning sog'liqlarini tiklash va har tomonlama qo'llab-quvvatlash zarurligi to'g'risida Prezidentimiz SH. M. Mirziyoyevning fikr-mulohazalari hamda ko'rsatma va tavsiyalari haqidagi ma'lumotlar o'z aksini topgan.

Kalit so'zlar: Yangi O'zbekiston, Prezident, nuroniy, pir-u badavlat, yakka-yolg'iz, islohot, qo'llab-quvvatlash, tibbiy-ko'rik, tizim, keksalar haftaligi, jamiyat, otaxon va onaxonlar, g'amxo'rlik.

BRIGHT PRACTICAL EXPRESSION OF CARE SHOWN TO NURANI IN NEW UZBEKISTAN

Annotation

In the article, the comprehensive strengthening of the care provided to our respected luminaries in the new Uzbekistan and the bright practical results of the reforms implemented in this field are highlighted through many factual examples. Also, in the article, president sh. information about m. Mirziyoyev's opinions and instructions and recommendations has been reflected.

Key words: New uzbekistan, president, enlightened, prosperous, alone, reform, support, medical examination, system, elderly week, society, fathers and mothers, g'care.

ЯРКОЕ ПРАКТИЧЕСКОЕ ВЫРАЖЕНИЕ ЗАБОТЫ О НУРАНИ В НОВОМ УЗБЕКИСТАНЕ

Аннотация

В статье на многих фактических примерах освещены всемерное усиление заботы о наших уважаемых корифеях в новом Узбекистане и яркие практические результаты реформ, реализуемых в этой сфере. Также в статье Президент Ш. Отражена информация о мнениях, указаниях и рекомендациях М.Мирзиёева.

Ключевые слова: Новый Узбекистан, Президент, просвещенный, благополучный, одинокий, реформа, поддержка, медицинское обследование, система, неделя пожилых людей, общество, отцы и матери, гзабота.

Kirish. Jonajon yurtimizda inson qadrini ulug'lash va har tomonlama qo'llab-quvvatlash borasida juda katta hajmdagi ishlar amalga oshirilayotganini hamda xalqimizning turmush farovonligi kun sayin yaxshilayotganligini hammamiz kundalik hayotimizdagi ijobiy o'zgarishlardan ham bilib turibmiz desak aslo mubolog'a bo'lmaydi.

Ijtimoiy sohani rivojlantirishga e'tiborni yanada kuchaytirish va manzilli ijtimoiy himoyani kafolatlash davlat siyosatining asosiy ustuvor yo'nalishlaridan biri sifatida keyingi yillarda yanada takomillashib borayotgani hammamizni nihoyatda quvontirmoqda.

Prezident Sh.M.Mirziyoyev davlat boshlig'i sifatida ish faoliyatini boshlagan dastlabki davrdanoq avvalo, ijtimoiy soha, xususan, aholini ijtimoiy qo'llab-quvvatlash sohasini yangicha asosda tubdan isloh qilishga xizmat qiladigan bir qancha chora-tadbirlarni ishlab chiqib, bu boradagi qonunchilik asoslarini mustahkamlashga alohida e'tibor qaratganini alohida qayd etish zarur. Shu bilan birga piru badavlat nuroniylarimizni ham har tomonlama qo'llab-quvvatlash va ularga g'amxo'rlik ko'rsatish ishlarida sezilarli yutuqlar ko'zga tashlanmoqda.

Yangi O'zbekistonda nuroniylarga ko'rsatilayotgan yuksak g'amxo'rlik va ularga har tomonlama hurmat va ehtirom ko'rsatishdagi ana shunday ahamiyatga molik ishlarining yorqin amaliy ifodasi hamda natijalarini ilmiy jihatdan o'rganish nihoyatda dolzarb va muhim ahamiyat kasb etadi.

Tahlil va natijalar. Mamlakatimiz taraqqiyotining tarix uchun qisqa ana shu davrida aholini kuchli ijtimoiy himoyalash davlat siyosatining bosh ustuvor yo'nalishiga aylanib, fuqarolarga normal turmush tarzini yaratib berish, aholining kam ta'minlangan, muhtoj qismini muttasil ravishda iqtisodiy jihatdan qo'llab-quvvatlash bo'yicha muayyan ishlar amalga oshirildi.

Yoshi ulug', nuroniy otaxon va onaxonlarimizning ijtimoiy muhofazasini ta'minlovchi mustahkam meyoriy-huquqiy asos va mexanizmlar ishlab chiqildi.

Ayniqsa, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Miromonovich Mirziyoyev Prezidentlik lavozimida ish faoliyatini boshlagan ilk davrdanoq bu ishlar yanada izchil davom ettirilib, nuroniylarni ham har tomonlama qo'llab-quvvatlashga alohida e'tibor qaratildi va tizimni rivojlantirishga qaratilgan o'ziga xos chora-tadbirlar ishlab chiqildi. "Bu islohotlarning asosiy maqsadi - aholi uchun munosib hayot darajasi va sifatini ta'minlashdir. Eng asosiy ustuvor vazifa "Inson manfaatlarini hamma narsadan ustun" degan oliyjanob g'oyani izchillik bilan hayotga tadbir etishdan iborat.

Bugun hayotimizning o'zi Konstitutsiyamizda ifodasini topgan eng asosiy maqsad - inson manfaatlarini har tomonlama ta'minlash masalasini dolzarb vazifa qilib qo'yimoqda. Inson manfaatlarini ta'minlash uchun esa avvalo odamlar bilan, xalq bilan muloqot qilish, ularning dard-u tashvishlari, orzu-niyatlari, hayotiy muammo va ehtiyojlarini yaxshi bilish kerak. Xalq davlat idoralariga emas, davlat

idoralari xalqimizga xizmat qilishi kerak va bu haqiqatni avvalo barcha bo'g'indagi rahbarlar yaxshi tushunib olishi zarur"[1].

2016 - yil 28 - dekabrda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston faxriylarining ijtimoiy qo'llab-quvvatlash "Nuroni" jamg'armasi faoliyatini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"[2] gi farmoni qabul qilindi. Mazkur farmonga muvofiq, viloyatlar hokimliklari, "Nuroni" jamg'armalari yolg'iz keksalar, nogironlar, pensionerlarga ijtimoiy himoya siyosatini olib borishda o'zbek xalqi mentaliteti, milliy urf-odat hamda an'analariga rioya qilishga e'tiborni yanada kuchaytirdilar. 365 nafar faxriyga 52 million 260 ming so'mlik oziq-ovqat, uy-ro'zg'or buyumlari va kiyim-kechaklar berildi[3]. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyev Nuroni otaxon va onaxonlarimizning xizmatlari haqida so'z yuritib, "Aynan ana shunday tabarruk insonlarning Vatanimizga bo'lgan buyuk mehr-muhabbati va jonkuyarligi tufayli mustaqil O'zbekiston davlatining mustahkam zamini yaratildi"[4] dedi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev tomonidan 2017 - yil 9 - may "Xotira va qadrlash kuni" munosabati bilan II jahon urushi qatnashchilariga 2 million so'mdan bir martalik moddiy rag'batlantirish to'g'risida e'lon qilgan farmoni ham nuroniylarga bo'lgan cheksiz e'tibor namunasi bo'ldi[5]. Bunday moddiy rag'batlantirishlar nafaqat har yili 9 - may "Xotira va qadrlash kuni" munosabati bilan balki, yil mobaynida ham muntazam davom ettirilmoqda. Keksalar avlod vakillarining salomatliklarini asrash, xususan, ijtimoiy himoyaga muhtoj, yakka-yolg'iz yashovchi nuroniylarni har tomonlama qo'llab-quvvatlash maqsadida qilinayotgan ishlar haqida gapirar ekanmiz, 2020-yilning birinchi yarmidayoq 228 ming 564 nafar nuroniylar bepul chuqur tibbiy ko'rikdan o'tkazilib, 8678 nafar nuroniyning sanatoriylarda sog'liqlarini tiklash tashkil etilganini alohida qayd etish zarur. Shuningdek, 179 ming 240 nafar nuroniyning yurtimizdagi diqqatga sazovor turli maskanlariga sayohat qilishlari sharoit yaratildi.

Davlatimizning ijtimoiy himoyalash dasturlari asosida keksalar avlod vakillarining 1620 nafariga nogironlar aravachasi, 1532 nafariga eshitish moslamasi, 1600 nafariga hassa (qo'ltiq tayoq), 400 nafariga ko'zoynak, 3005 nafariga esa boshqa reabilitatsiya vositalari berildi. Shu bilan birga ehtiyojmand oilalarda yashayotgan keksalarning xonadonlarida hashar o'tkazilib, ularga doimiy ravishda oziq-ovqat mahsulotlari hamda dori-darmon vositalari yetkazib berilmoqda.

2020-yil davlatimiz rahbari Oliy Majlisga Murojaatnomasida keksalar, jumladan, yolg'iz keksalar bilan ishlash, ularni ijtimoiy qo'llab-quvvatlash bo'yicha yaxlit va ta'sirchan tizim yaratish zarurligi, bu toifa uchun ajratilayotgan ijtimoiy to'lovlar miqdorini qayta ko'rib chiqish kerakligini alohida ta'kidlagan bo'lsa, joriy yil "Agar katta avlodning bilimi va tajribasini, uzoqni ko'ra olish fazilatlarini yoshlarimizdagi g'ayrat-shijoat, mardlik va fidoyilik bilan birlashtira olsak, ko'zlagan maralarga albatta yetamiz. Nuroni otaxon va onaxonlarimizni har tomonlama qo'llab-quvvatlashimiz ham qarz, ham farzdir"[6], degan qat'iy chorlovlari bilan ularga bo'lgan yuksak ehtiromini namoyon etdi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 25 martdagi "Keksalar va nogironligi bo'lgan shaxslarni ijtimoiy qo'llab-quvvatlash, "Saxovat" va "Muruvvat" internat uylari tizimini yanada rivojlantirish to'g'risida"gi PF-6195-son Farmoni[7] ga muvofiq 2021 - yilning 5-25 - aprel kunlari "Saxovat" va "Muruvvat" internat uylarida yashovchi 8870 nafar qariya, keksalar va nogironligi bo'lgan shaxslar malakali tor soha mutaxassislari ishtirokida chuqurlashtirilgan tibbiy ko'riklardan o'tkazildi. Tibbiy ko'rik natijasida bemor deb

topilganlarning 2724 nafari ambulator sharoitida, 152 nafari viloyat, tuman va respublika muassasalarida statsionar sharoitida hamda 112 nafari ixtisoslashtirilgan ilmiy-amaliy tibbiyot markazlarida sog'lomlashtirildi. O'zbekiston aholisining qariyb o'ndan birinigina tashkil etayotgan keksalar avlod vakillarining har biri nafaqat moddiy, balki ma'nan, ruhan ham qo'llab-quvvatlanishga munosibdir. Ma'lumot o'rinda aytish joizki, 2020-yil so'ngida yurtimizda pensiya va nafaqa oluvchilarning umumiy soni 3 million 824 mingni tashkil etgan bo'lsa, ularning 2 849 118 nafari yoshga doir pensiya oluvchilar, 402 nafari Ikkinchi jahon urushi qatnashchilari, 15 nafari esa mehnat fronti faxriylaridir.

2020-yil mazkur oylik ilk bor mamlakatimiz bo'ylab yuksak saviyada tashkil etilib, unga jami 56 ming 228 nafardan ortiq keksalar qamrab olindi. Ularning 10 151 nafari kam ta'minlangan, ijtimoiy himoyaga muhtoj nuroniylar ekani esa tadbirning ahamiyatini yanada oshirdi [8]. Mahalla va oilani qo'llab-quvvatlash vazirligining "Nuroni" jamg'armasi Respublika boshqaruviga taqdim etgan ma'lumotga ko'ra, 12 ming 876 nafar keksalar sanatoriylar turli sanatoriylar va sihatgohlarda sog'liqlarini tiklagan, 66 ming nafari bepul chuqur tibbiy ko'rikdan o'tkazilgan.

Kasaba uyushmalari tashkilotlari tomonidan 240 nafar yolg'iz keksalar va nogironlarga 57,8 million so'mlik kommunal xizmatlar uchun to'lovlari qisman qoplab berildi. Respublikamizdagi "Saxovat" va "Muruvvat" uylarida istiqomat qilayotgan qariyalarga, nogiron hamda yolg'iz keksalarga kasaba uyushmalari hisobidan 75,6 million so'mlik xayriya ishlari amalga oshirildi.

Birinchi guruh nogironligi bo'lgan uyida yotib qolgan keksalarning 83 mingdan ziyodi shifoxonada davolanayotgan 6124 nafarining holidan xabar olindi [9]. 2022-yilda mamlakatimizda istiqomat qilgan 35,5 milliondan ortiq aholining 3 million 162 ming nafari (8,9 foiz) keksalar avlod vakillari tashkil etdi. Ulardan 221 nafari ikkinchi jahon urushi qatnashchilari, 9965 nafari mehnat fronti ishtirokchilari, 22 745 nafari esa o'zgalar parvarishiga muhtoj yolg'iz keksalardir. og'ir turmush sharoitida yashayotgan, kam ta'minlangan 32 862 nafar keksalarning ro'yxatlari shakllantirilib, ularga shifokorlarning retseptlariga asosan 3 oylik ehtiyojdan kelib chiqib, dori vositalari, protez-ortopediya moslamalarini olib berish hamda jarrohlik amaliyotining xarajatlarini davlat tomonidan qoplash yo'lga qo'yildi.

Jumladan, 2022-yilda 965 ming nafar nuroniylar bepul tibbiy ko'rikdan o'tkazildi, 23 ming nafar nuroniylar dori-darmon va oziq-ovqat bilan ta'minlandi, 21 mingdan ortiq nuroniylar sanatoriylarda sog'lomlashtirildi, 19 ming nafari reabilitatsiya texnik vositalari bilan ta'minlandi, 118 ming nafar nuroniylarga boshqa turdagi moddiy yordamlar ko'rsatildi, 221 nafar ikkinchi jahon urushi qatnashchilari va yakka yolg'iz keksalarning uy-joylari ta'mirlab berildi, 1 milliondan ortiq nuroniylar uchun mamlakatimiz bo'ylab sayohatlar tashkil etildi. Saxovat uylarida yashovchi mingga yaqin yoshi ulug' kishilarga shaxsiy xarajatlari uchun qarilik nafaqasining 20 foizi to'lab beriladi[11].

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyev Bu ezgu ishlarning ko'lamini yanada kengaytirish haqida o'z fikr va mulohazalarini bildirib, "Bizning bugungi tinch va osoyishta, erkin va farovon hayotga, shunday yorug' kunlarga yetib kelishimizda hurmatli keksalar avlod vakillari beqiyos hissa qushganini minnatdorlik bilan e'tirof etamiz. Shu bois nuroniylarimizga hurmat va ehtirom, amaliy gamxo'rlik ko'rsatish doimo e'tiborimiz markazida bo'ladi. Shu maqsadda qadrlil otaxon va onaxonlarimizning sog'ligini tiklash, mazmunli dam olishi uchun qo'shimcha sharoitlar yaratish bo'yicha katta dastur qabul qilamiz. Uch milliondan ortiq nuroniylarimiz har yili bepul tibbiy ko'rikdan o'tkazilib, shifoxona va sihatgohlarda davolanadi, ular uchun yurtimiz

bo'ylab sayohatlar tashkil etiladi. Keksalarga malakali tibbiy xizmat ko'rsatish uchun oilaviy shifokorlik punktlari va poliklinikalar qo'shimcha uskunalar bilan ta'minlanadi"[12] deya alohida ta'kidladilar.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023 - yil 11.09 dagi 158-sonli farmoni bilan "O'zbekiston – 2030" strategiyasi e'lon qilindi. Mazkur strategiyada ham bu masalalar alohida qayd etilgan. Har yili bir milliondan ortiq nuroniylar uchun respublika bo'ylab diqqatga sazovor joylar, xususan tarixiy shaharlar qadimiy obidalar, ziyoratgohlar va yurtimizning so'lim go'shalariga sayohatlar tashkil etilib, nuroniylarni qo'llab quvvatlash dasturlari doirasida amalga

oshiriladigan tadbirlar qamrovi kamida 30 foizgacha oshiriladi[13].

Xulosa. Umuman olganda shuni alohida takidlash joizki, yangi O'zbekistonda nuroniylarga har tomonlama hurmat va ehtirom ko'rsatish hamda g'amxo'rlik qilish o'zining ijobiy natijalarini ko'rsatdi. Yoshi ulug', qariyalarni, ayniqsa nafaqaxo'rlarning ijtimoiy muhofazasini ta'minlovchi mustahkam me'yoriy-huquqiy asos va mexanizmlar ishlab chiqildi. Urush qatnashchilari, nogironlar uchun qator qonun va qararlarda ma'lum bir imtiyozlar berildi. Ularni moddiy-ma'naviy qo'llab-quvvatlash tizimi yaratildi.

Yangi O'zbekistonda bundan keyin ham bu ezgu ishlar yanada yuksalishi muqarrardir.

ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Mirziyoyev Shavkatning mamlakatimizni 2016-yilda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning asosiy yakunlari va 2017-yilga mo'ljallangan iqtisodiy dasturning eng muhim ustuvor yo'nalishlariga bag'ishlangan Vazirlar Mahkamasining kengaytirilgan majlisidagi ma'ruzasi. 2017-yil 15 - yanvar.
2. O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami, 2017-yil 9 yanvar, 1-son, 10-modda.
3. Surxon tongi gazetasi. 2017 - yil 2 - dekabr.
4. Mirziyoyev Sh. Erkin va farovon demokratik o'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. Toshkent: O'zbekiston, 2016.- B .11-12.
5. Xalq so'zi. 2017 - yil 9 - may.
6. <https://president.uz/uz/lists/viyew/4057>
7. Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 26.03.2021-y., 06/21/6195/0234-son; Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi, 03.12.2022-y., 06/22/258/1064-son; 13.06.2023-y., 06/23/92/0366-son).
8. <https://yuz.uz/uz/news/keksalar-duosi--ila-yashnagay--bu-yurt>. Ijtimoiy hayot 2021-yil 14-aprel.
9. Nuroniy gazetasi.2021-yil 8-dekabr.
10. Yangi O'zbekiston gazetasi 2022-yil 2- iyun
11. <https://www.gazeta.uz/uz/2022/04/29/social-assistance>.
12. XXI asr gazetasi 2023 - yil 13-may .
13. O'zbekiston – 2030 strategiyasi to'g'risida 2023 - yil 11.09 dagi 158-sonli Prezident farmoni.

UDK:327(075.8)

Bektemir QUDRATOV,

O'zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi qoshidagi "Eng yangi tarix markazi" tayanch doktoranti

E-mail: qudratovbektemir12@gmail.com

Professor S.A.Jo'rayev taqrizi asosida

CHANGES IN THE RELATIONS BETWEEN RUSSIA AND UZBEKISTAN

Annotation

This article helps to understand the relations between Russia and Uzbekistan. The present day and prospects of the alliance, military-strategic, socio-economic relations between these two countries are discussed. This article analyzes the proportionality of geopolitical processes to the interests of Central Asia, especially Uzbekistan. The article looks at the history of independent Uzbekistan's relations with the Russian Federation and the modern context, globalization and regional cooperation, and its problems.

Key words: Central Asia, geopolitics, economic, social, political, military, Samuel Huntington, Shavkat Mirziyoyev, International organizations, trend.

ИЗМЕНЕНИЯ В ОТНОШЕНИЯХ МЕЖДУ РОССИЕЙ И УЗБЕКИСТАНОМ

Аннотация

Эта статья помогает разобраться в отношениях между Россией и Узбекистаном. Обсуждаются современное состояние и перспективы союзнических, военно-стратегических, социально-экономических отношений между этими двумя странами. В данной статье анализируется соразмерность геополитических процессов интересам Центральной Азии, особенно Узбекистана. В статье рассматривается история отношений независимого Узбекистана с Российской Федерацией и современный контекст, глобализация и региональное сотрудничество, его проблемы.

Ключевые слова: Центральная Азия, геополитика, экономическая, социальная, политическая, военная, Сэмюэл Хантингтон, Шавкат Мирзиёев, международные организации, тренд.

ROSSIYA VA O'ZBEKISTON MUNOSABATLARINING O'ZGARISH TENDENSIYALARI

Annotatsiya

Ushbu maqola Rossiya va O'zbekiston munosabatlarini tushunishga yordam beradi. Maqolada bu ikki davlat o'rtasidagi ittifoqchilik, harbiy-strategik, ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarning buguni va istiqbollari haqida fikr yuritiladi. Ushbu maqolada geosiyosiy jarayonlarning Markaziy Osiyo, xususan O'zbekiston manfaatlariga mutanosibligi tahlil qilingan. Maqolada mustaqil O'zbekistonning Rossiya Federatsiyasi bilan munosabatlari tarixiga nazar va zamonaviy kontekst, globalizatsiya va mintaqaviy hamkorlik, muammolari havola etilgan.

Kalit so'zlar: Markaziy Osiyo, geosiyosat, iqtisodiy, ijtimoiy, siyosiy, harbiy, Samuel Xantington, Shavkat Mirziyoyev, Xalqaro tashkilotlar, tendensiya.

Kirish. Bugungi kunda O'zbekistonni suveren davlat xalqaro munosabatlar sub'ekti sifatida 180 dan ortiq davlat tan olgan. Shulardan 120dan ortig'i bilan diplomatik munosabatlar o'rnatilgan.

Mustaqil O'zbekistonning xorijiy mamlakatlar bilan munosabatlar tarixi masalalari tarixiy tadqiqotlar tizimida muhim bo'g'in hisoblanadi. Istiqbol yillarida O'zbekiston xorijning o'nlab davlatlari bilan har qanday vositalarsiz, teng va xalqaro huquq me'yorlari asosida iqtisodiy, ilmiy-texnikaviy, madaniy hamkorlik aloqalariga kirishdi. Xalqaro munosabatlarning chorak asrlig boy tajribasi to'plandi. Ayniqsa, dunyoning rivojlangan mamlakatlari bilan olib borilayotgan ko'p tomonlama munosabatlar O'zbekiston yuksalishida, jahon hamjamiyatida o'ziga munosib o'ringa ega bo'lishida yordam beradi.

O'zbekiston va Rossiya o'rtasidagi strategik va ittifoqchilik hamkorligi muntazam rivojlanib kengayib yanada mustahkamlanib bormoqda. O'zaro hamkorlikning bugungi bosqichi 2016 - yildan boshlanib yangi tendensiyalarni keltirib chiqardi.

Ikki davlat rahbarlari bilan muntazam olib borilayotgan oliy darajada muloqotlar O'zbekiston Prezidenti olib borayotgan siyosiy va iqtisodiy islohotlarning shuningdek tashqi siyosatining Rossiyada yuqori baholayotganligini,

ishonchli hamda ma'suliyatli strategik sherik va ittifoqchi sifatida qaralayotganligini ko'rsatadi.

Shubhasiz, o'zaro strategik sheriklik va ittifoqchilikka asoslangan hamkorlikning yangi davri SH.Mirziyoyevning prezidentlik davri bilan bog'liq bo'lmoqda. O'zbekistonda 2016 - yildan buyon amalga oshirilayotgan ochiq, amaliy va pragmatik tashqi siyosati davlatlararo o'zaro manfaatli aloqalar va munosabatlarni strategik sheriklik va ittifoqchilikni yangi darajasiga olib chiqishga chiqish va rivojlantirish uchun yangi imkoniyatlarni, mexanizmlarni, vositalarni ochdi.

Shuningdek, ikki davlat o'rtasida mavjud aloqalarni yanada rivojlantirish hamda avval erishilgan kelishuvlar ijrosini ta'minlash va yangi loyihalarni amalga oshirish uchun yangi impuls berdi. Ikki davlat o'rtasida imzolangan hujjatlar keng qamrovli bo'lib, ijtimoiy – siyosiy, iqtisodiy, madaniy gumanitar sohalarini qamrab oladi va bugungi tez o'zgaruvchan xalqaro sharoitda keng qamrovda hamkorlik qilish uchun yangi imkoniyatlar, shart sharoitlar yaratmoqda.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Sivilizatsiyalar to'qnashuvi: Xantington Sovuq urushdan keyingi dunyoda to'qnashuvlarning asosiy manbai milliy davlatlar yoki mafkuralar o'rtasidagi to'qnashuvlar emas, balki sivilizatsiyalar o'rtasidagi to'qnashuvlar bo'lishini ta'kidladi.

U sakkizta yirik sivilizatsiyani, jumladan G'arb, Konfutsiy, Islom, Hindu va Afrikani aniqladi hamda bu sivilizatsiyalar o'rtasidagi to'qnashuvlar kelajakda konfliktlarning asosiy shakli bo'lishini ta'kidladi.

Modernizatsiya va g'arblashish: Xantington modernizatsiya va g'arblashuv bir xil narsa emasligini, shuningdek, g'arbdan tashqari jamiyatlarni g'arblashtirishga urinishlar, ehtimol, qarama-qarshilik va mojarolarga olib kelishi mumkinligini ta'kidladi. Uning fikricha, g'arbdan tashqari jamiyatlar G'arb qadriyatlarini va institutlarini qabul qilmasdan, o'z shartlari asosida modernizatsiya qilinishlari mumkin.

Tadqiqot metodologiyasi. Markaziy Osiyoning tashqi dunyo bilan aloqalari to'rt asosiy geostrategik yo'nalishi orasida Rossiya yo'nalishi so'nggi asrlar davomida yetakchi bo'lib keldi. XIX asrning so'nggi choragidan e'tiboran va deyarli butun XX asr davomida u mohiyat e'tibori bilan yagona yo'nalish bo'lib qoldi. Rossiyaning mintaqadagi hozirgi roli ko'p jihatdan ham ana shu holat bilan belgilanadi. Rossiya va Markaziy Osiyo o'rtasidagi aloqalarning mazmuni va xususiyatini bir qancha omillar belgilaydi[2].

Birinchi omil - savdo-iqtisodiy aloqalar. Bu aloqalar faqat so'nggi asrning iqtisodiy tarixi va bir paytlar yagona xalq xo'jaligi kompleksiga mansub bo'lganlik bilangina belgilanmaydi. Bu munosabatlar ancha chuqur ildizlarga ega. Rossiya imperiyasi Markaziy Osiyoni bosib olgunga qadar Buxoro Amirligining Rossiya bilan savdo-sotiq iajmi uning barcha janubiy qo'shnilari bilan umumiy savdo-sotiq iajmidan ikki baravar katta edi. Hamma gap, albatta, ishlab chiqarishning tuzilishi va iqtisodiyotlarning bir-birini to'ldirishidir.

Rossiya - Markaziy Osiyoning asosiy tovarlari: xomashyo, qishloq xo'jalik mahsulotlari, foydali qazilmalar uchun tabiiy bozordir. Markaziy Osiyoning qolgan barcha qo'shnilari shu guruhiga mansub tovarlarni o'zlari ishlab chiqaradilar va shu bois ular xaridor emas, balki ko'proq mintaqaning savdo raqibi bo'lishlari mumkin. Bundan tashqari, mintaqaning boshqa biron-bir yaqin iqtisodiy hamkori Rossiya darajasida katta va qamrovli bozorga ega emas. Markaziy Osiyo uchun Rossiya boshqa qo'shni mamlakatlarda bo'lmagan strategik tovarlar - metall, yog'och, qurilish materiallarining asosiy manbaidir. Rossiya uchun Markaziy Osiyo uning sanoat mahsulotlari - to'qimachilik, qishloq xo'jalik mashinasozligi uchun tabiiy bozordir.

Xullas, ikkala tarafni iqtisodiy jihatdan bir-biriga tortadigan omillar so'nggi yillarda savdo-iqtisodiy aloqalar tarkibida katta o'zgarishlar ro'y bermoqda. Markaziy Osiyo jahon energiya resurslari bozorining tarkibiy qismiga aylanib borayotir. Shu sohada yetakchi davlatlardan biri bo'lgan Rossiya buni hisobga olmasligi mumkin emas, albatta. 90-yillarning boshida, Markaziy Osiyoga nisbatan Rossiya tayinsiz siyosat olib borgan davrda u mintaqa energiya

resurslarini, avvalo, Qozog'istonning neftga boy konlarini o'zlashtirishda tashabbusni qo'ldan chiqardi. So'nggi yillarda, Rossiya energetik kompaniyalari o'z qudratini tiklashi bilan bir vaqtda, u, avvalo, gaz qazib olish sohasida asosiy hamkor sifatidagi mavqeini mustahkamlash uchun katta mablag'larni investitsiyalashtirishga harakat qilmoqda. Markaziy Osiyodan Rossiyaga ishchi kuchi migratsiyasining kuchayishi ham qayd etilmoqda. Bu ikkala taraf uchun ham muhim ijtimoiy-iqtisodiy ahamiyat kasb etmoqda. So'nggi yillarda savdo-iqtisodiy aloqalar tarkibida katta o'zgarishlar ro'y bermoqda. Markaziy Osiyo jahon energiya resurslari bozorining tarkibiy qismiga aylanib borayotir. Shu sohada yetakchi davlatlardan biri bo'lgan Rossiya buni hisobga olmasligi mumkin emas, albatta. 90-yillarning boshida, Markaziy Osiyoga nisbatan Rossiya tayinsiz siyosat olib borgan davrda u mintaqa energiya resurslarini, avvalo, Qozog'istonning neftga boy konlarini o'zlashtirishda tashabbusni qo'ldan chiqardi. So'nggi yillarda, Rossiya energetik kompaniyalari o'z qudratini tiklashi bilan bir vaqtda, u, avvalo, gaz qazib olish sohasida asosiy hamkor sifatidagi mavqeini mustahkamlash uchun katta mablag'larni investitsiyalashtirishga harakat qilmoqda. Markaziy Osiyodan Rossiyaga ishchi kuchi migratsiyasining kuchayishi ham qayd etilmoqda. Bu ikkala taraf uchun ham muhim ijtimoiy-iqtisodiy ahamiyat kasb etmoqda.

Ikkinchi muhim omil - transport kommunikatsiyalari. Mintaqa uchun shimoliy strategik transport yo'nalishi dengiz portlariga olib chiqadigan temir yo'llarga ega yagona yo'nalish hisoblanadi. Kelajakka nazar tashlaydigan bo'lsak, Afg'oniston orqali o'tadigan transport yo'laging rivojlanishi Rossiyani Janubi-Sharqiy Osiyo, Hind okeani va Fors ko'rfazining portlari bilan bog'lovchi yangi yo'llar vujudga kelishini anglatadi. Uchinchidan, Rossiya va Markaziy Osiyoni xavfsizlik va xalqaro xavf-xatarlarga qarshi kurash sohasidagi umumiy manfaatlar bog'laydi. 20 million musulmon yashaydigan Rossiya radikal islomga qarshi bevosita kurash olib bormoqda. Markaziy Osiyo, avvalo Afg'onistondagi terrorchilik hurujlari Chechenistondagi tuzilmalar bilan aloqa qilayotgani ma'lum. Bugungi kunda narkobiznes katta muammo bo'lib qolayotir. Rossiyada bu muammoni Markaziy Osiyodagi davlatlarning ishtirokisiz hal qilib bo'lmaydi.

Tahlil va natijalar. Qisqa qilib aytganda Rossiya hozirgi sharoitda O'zbekiston, xususan, Markaziy Osiyo uchun ham oxirgi yillarda asosiy savdo hamkori va siyosiy strategik jihatdan eng yaqin ittifoqchi bo'lib qoladi. Lekin keyingi yillarda mintaqada, xususan, O'zbekistonda boshqa bir ulkan iqtisodiy salohiyatga ega bo'lgan davlatlar Xitoy va Turkiyaning ham harbiy-siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy ta'siri ortib bormoqda.

Xulosa va takliflar. Biz hozirgi vaqtda dunyoda yangi tartiblar yangi chegaralar o'rnatilayotgan paytda O'zbekistonning tashqi siyosiy faoliyati qanday bo'ladi degan savolga Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyevning quyidagi gaplari juda o'rinni - «Sizlar bilinglar: zamon juda murakkab. Hozir katta-

katta davlatlar: «O'zbekiston, sen kim tarafda. Bo'ldi endi, neytral bo'lib yurishing bo'ldi, yo u tomonga o'tgin, yo bu tomonga o'tgin», deya qattiq-qattiq aytib, vakillari ham kelib shunga da'vat qilyapti. «O'rta Osiyoda O'zbekiston bizga kerak, 36 million bo'ldi, 3-4 yilda 40 million bo'ladi, katta

davlat bo'ladi, kim tarafsiz?» - deyapti. Qarang, shunday og'ir savolga qanday javob berish kerak? Javob bitta: bir tomondan, millatim, xalqim, buyuk O'zbekistonning manfaati uchun

o'lishga ham tayyorman, deb javob beraman», dedi Shavkat Mirziyoyev[1].

ADABIYOTLAR

1. Shavkat Mirziyoyev ishtirokida Termiz shahrida xalq deputatlari Surxondaryo viloyati kengashi sessiyasida so'zlagan nutqidan: Xalq so'zi gazetasi 14.03.23y
2. Safoev S -Markaziy Osiyodagi geosiyosat. - Toshkent-2005
3. Jo'rayev S-Xalqaro munosabatlar va xalqaro tashkilotlar.-Toshkent-2008
4. Xayrullayev M.. O'zbek diplomatiyasi tarixidan.-Toshkent-2003
5. Tursunmuratov T. Markaziy Osiyo mintaqaviy xavfsizlikni taminlashda ilmiy texnologik salohiyat omili. Toshkent-2016-yil
6. Odilqoriyev X.T. Siyosatshunoslik. Toshkent: O'qituvchi 2008-yil
7. Qirgizboyev M. Siyosatshunoslik. Toshkent: Yangi asr avlodi -2013 yil
8. Farmonov R.. O'zbekiston geosiyosati. Toshkent – 2013
9. Qudratova S. System of using international experiences in organizing lessons for students of pedagogical educational institutions //Modern Science and Research. – 2023. – T. 2. – №. 6. – С. 706-710.
10. Qudratov T. B. (2021). Ta'limda xalqaro tajribalar. Вестник магистратуры, (1-3 (112)), 66-67.

UDK:9(076)

Go'zal MARDIYEVA,
Samarqand davlat universiteti doktoranti
E-mail: mardiyeva_89@mail.ru

Samdu dotsenti, t.f.d.G. Normurodova taqrizi asosida

URUSHDAN KEYINGI YILLARDA SAMARQAND VILOYATINING XALQ TA'LIM TIZIMIDA XOTIN-QIZLARNING ULUSHI VA SOHADAGI MUAMMOLAR

Аннотация

Maqolada ikkinchi jahon urushidan keying yillarda Samarqand viloyatida xotin-qizlarning xalq ta'limi sohasiga qamrab olinish holati va ulushi, hamda xotin-qizlarni ta'lim sohasiga jalb qilishdagi muammolar tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: Ta'lim, o'quvchi qizlar, xalq ta'limi, xotin-qiz kadrlar, qisqa kurslar, o'rta maktab, sakkiz yillik maktab, director.

УЧАСТИЕ ЖЕНЩИНЫ В СИСТЕМЕ НАРОДНОГО ОБРАЗОВАНИЯ САМАРКАНДСКОЙ ОБЛАСТИ В ПОСЛЕВОЕННЫЕ ГОДЫ И ПРОБЛЕМЫ В ПОЛЕ

Аннотация

В статье в годы после Второй мировой войны анализируются состояние и доля вовлеченности женщин в систему народного образования в Самаркандской области, а также проблемы привлечения женщин в систему образования.

Ключевые слова: Образование, студентки, народное образование, женские кадры, краткосрочные курсы, общеобразовательная школа, восьмилетняя школа, директор.

THE PARTICIPATION OF WOMEN IN THE PUBLIC EDUCATION SYSTEM OF SAMARKHAND REGION IN THE YEARS AFTER THE WAR AND PROBLEMS IN THE FIELD

Annotation

In the article, in the years after the Second World War, the state and share of women's inclusion in the field of public education in Samarkand region, as well as the problems involving women into the field of education are analyzed.

Key words: Education, female students, public education, female personnel, short courses, secondary school, eight-year school, director.

Kirish. Ma'lumki, urushdan keyingi yillarda O'zbekistonda ham boshqa sovet mamlakatlari singari tiklanish ishlari olib borildi. Ijtimoiy hayotning muhim tarmog'i bo'lgan maorif sohasi davlatning katta e'tibori qaratilgan yo'nalishi sifatida rivojlana boshladi. Zero, urush yillarida maktablar tarmog'i qisqargan, o'quvchilar kontingenti kamaygan, o'quv jarayonlari normal tashkil etilmagan, ko'plab bolalar turli sinflarda maktablarni tashlab ketgan edi. Bundan tashqari maktablardagi o'quv jihozlari yaroqsiz bo'lib, ta'minot darajasi yo'q holatga kelib qolgandi. O'qituvchilarning bir qismi urush yillarida qisqa muddatli turli kurslarda bilim olib, uzoq qishloq maktablariga yuborilgan, ularning na ma'lumot darajasi, na metodik tayyorgarligi talabga javob bermasdi.

Mavzuning o'rganilish darajasi. Tarixiy nuqtai nazardan ushbu davrning ayrim jihatlari alohida tadqiq etilgan maqolalar bilan cheklangan bo'lib, hali yaxlit tarzda ilmiy jihatdan o'rganilmagan. Sovet davridagi tadqiqotlar asosan kommunistik mafkura asosida talqin etilgan, ba'zi ma'lumotlar soxtalashtirilgan.

Mustaqillik yillarida D.A. Alimovanning O'rta Osiyo xotin-qizlari masalasining tarixshunosligiga oid[1] ilmiy monografiyasi va bir qator ilmiy maqolalari, doktorlik

dissertatsiyasi, N. Jo'rayevaning "O'zbekistonning ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy hayotida xotin-qizlarning o'rni (XX asrning 20-30 yillari)" mavzusidagi nomzodlik dissertatsiyasi[2], V. Nuriyeva va M. Raximovlarning Samarqand viloyat xotin-qizlari ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy holatiga[3] bag'ishlangan maqolalarida to'xtalib o'tilgan.

Asosiy qism. Urushdan keyingi yillarda O'zbekiston ta'lim tizimida ko'tarilgan eng katta muammo bu – xotin-qizlar ta'limi masalasi bo'ldi. Urushdan keyingi yillardagi qiyinchiliklar tufayli ko'plab oilalarda qizlarni ro'zg'or yumushlariga jalb etib, maktablarni tashlab ketish, qizlarni ta'lim muassasasiga yubormaslik holatlari ko'paydi. Albatta bu vaziyat ta'lim tizimidagi eng murakkab muammolardan biri edi. 1951-yilda O'zbekiston maktablarida 549,5 ming o'quvchi qizlarning 371,4 mingga o'zbek va mahalliy millat vakillarini tashkil etgan. Bu 1946-yilga nisbatan 80,4 mingga ko'paygan[4].

Shu o'rinda xotin-qizlarning xalq ta'lim sohasiga jalb etish masalasini Samarqand viloyati misolida ko'rib chiqadigan bo'lsak, arxiv ma'lumotlariga ko'ra, 1951-1952 o'quv yilida Samarqand viloyati 111726 nafar o'g'il bolalar, 83889 nafar qiz bolalar ta'lim olgan. Ushbu tahsil olayotgan o'quvchilarning milliy tarkibi quydagicha edi[5]:

O'zbek	o'g'il bolalar	861123
	qiz bolalar	59028
Rus	o'g'il bolalar	14633
	qiz bolalar	15620
Tojik	o'g'il bolalar	10077
	qiz bolalar	8640
Qirg'iz	o'g'il bolalar	587
	qiz bolalar	408
Qozoq	o'g'il bolalar	331
	qiz bolalar	205

Ko'rinib turganidek viloyatda ham o'zbek qizlarining ta'lim olishi muhim masalalardan bo'lib qolaverdi. Chunki viloyat maktablarida tahsil olayotgan 59028 nafar qizlar asosiy o'quvchilarning 40,6% ni tashkil etgan.

O'zbekiston hududi bo'yicha mahalliy qizlarning maktablardan ketib qolishi holati, ayniqsa Samarqand, Andijon, Farg'ona viloyatlarida g'oyatda avj olgan[6]. Samarqand viloyatdagi bir qator tumanlarda ham (Samarqand Selskiy, Payariq va b.q) o'zbek qizlari oilaning kata qarindoshlari qo'lida tarbiyalanib, ularni maktabga borishga ruxsat berilmaslik, bundan tashqari, voyaga yetmagan qizlarni erta turmushga berish holatlari tez-tez uchrab turgan. 1951-yilda 2335 o'zbek qizlarni erta turmushga berish holati qayd etilgan[7].

Bunday kamchiliklar e'tiborga olinib, O'zbekistonda xotin-qizlar ta'limiga alohida e'tibor kuchaytirildi va bu sohani rivojlantirish bo'yicha maxsus chora-tadbirlar ishlab chiqildi [8]. Eng avvalo, maktablardan ketib qolgan, pedagogik o'quv kurslarini bitirmagan qizlar sonini aniqlash, ularni qaytarish masalalari ko'rib chiqildi.

1951-yil fevraldan boshlab O'zbekistondagi barcha mahallalar va yashash joylarida faollar maktab o'qituvchilari yordamida savodsiz va ma'lumoti yetarli bo'lmagan ayollarni aniqlash va ularni o'qitish uchun guruhlar tayyorlash ishlari boshlandi [9]. Guruhlarni maktab o'qituvchilari, katta sinf o'quvchilari, madaniy targ'ibotchilar olib borishi belgilandi. Internat va yotoqxonalarda mahalliy qizlar uchun 50% joylar ajratildi. Ularni madaniy tadbirlarga, talabalarining ilmiy to'garaklariga jalb etish ishlari avj oldi. Ayniqsa mahalliy xalq o'rtasida qizlarni ta'limga jalb etish borasida tashviqot-targ'ibot ishlari yanada kuchaytirildi.

Jumladan, maktablarning 5-10 sinf o'quvchi-qizlari uchun maxsus internatlar tashkil etildi, pedagogik o'quv yurtlariga qizlarni, xususan katta yoshdagi ayollarni o'qishga jalb etishni kuchaytirish shular jumlasidandir.

Samarqand viloyatida ham o'zbek qizlarining ta'lim holati yaxshi emasdi. 1951-yilgi Samarqand xalq ta'lim boshqarmasining kasaba uyushmasining hisobotiga ko'ra, viloyatdagi maktablarda qizlarning ayniqsa, o'zbek qizlarining maktabdagi holatini saqlab turish juda qiyin bo'lgan va bunga qarshi samarali choralar ko'rilmagan. O'zbek qizlarining maktabdagi kontingenti yuqori sinfga o'tgan sari tushib ketavergan. Masalan, shu yili - 9 sinflarda o'g'il bolalar va qiz bolalar o'rtasidagi nisbati 47%ni, 1-7 sinflarda 31,7%ni, 8 va 10 sinflarda 21,3% ni tashkil etgan [10]. Yana bir misol e'tibor qaratsak 1957-1958 o'quv yilida Payariq tumanida 852 nafar 10-sinf bitiruvchilaridan 129 nafari o'zbek qizlari tashkil etgan[11].

1953-1955 yillar mobaynida O'zbekistonda xotin-qizlar o'rtasida olib borilayotgan ishlarda jiddiy kamchiliklar yuzasidan davlat darajasidagi, jumladan ta'lim sohasidagi ijro qo'mitalarining bir necha qonunlari qabul qilindi. Respublikada xotin-qizlar ta'limini rivojlantirish bo'yicha maxsus chora-tadbirlar ishlab chiqildi[8].

Ko'rilgan bir qancha tadbirlar natijasida Samarqand viloyatida ham xalq ta'lim sohasida xotin-qiz

o'qituvchilarning sonini yildan-yilga ortib borgan. Xususan, 1959-yilda viloyatda 3660 nafar o'qituvchi bo'lib, shundan 1376 nafari mahalliy xotin-qiz o'qituvchilar bo'lgan bo'lsa, 1962-yilgi o'quv yiliga kelib 3854 nafar o'qituvchidan 1781 nafari mahalliy xotin-qiz o'qituvchilarni tashkil qilgan[12].

Xotin-qizlarni, ayniqsa mahalliy millatga mansub bo'lgan xotin-qizlarni rahbarlik lavozimiga ko'tarish chora-tadbirlari belgilangan. Viloyat maktablarida mehnat qilayotgan ayollar orasidan tumanlarda zaxira tashkil qilinish, ularga ijtimoiy ishlar ishonib topshirilgan. Ularni o'qitish va qayta tayyorlash uchun metodistlar jalb qilingan.

1963-1964 o'quv yilida viloyatdagi 159 nafar o'rta maktab direktorlaridan 37 nafari xotin-qizlarni tashkil etib, shundan 30 nafari o'zbek bo'lib; o'rta maktablarning 321 nafar direktor o'rinsosarlaridan 37 nafari xotin-qizlar; sakkiz yillik maktablarning 498 nafar direktorlaridan 71 nafari xotin-qizlar; sakkiz yillik maktablardagi 441 nafar direktor o'rinsosarlaridan 48 nafari xotin-qizlar; 394 nafar boshlang'ich maktab director o'rinsosarlaridan 69 nafari xotin-qizlar; tuman boshqarmalarida 9 nafar xotin qizlardan iborat bo'lgan. O'tkazilgan barcha chora-tadbirlarga qaramay viloyatda xotin-qiz pedagoglarning rahbar lavozimlardagi tarkibi juda kamchilikni tashkil etgan, ya'ni viloyatdagi pedagoglarning 37%ni xotin-qizlardan iborat bo'lsada, shundan 15%gina maktablardagi rahbar lavozimlarda ishlashgan. Bu ko'rsatkich yildan-yilga kamayib borgan[13].

1951-yil 20-yanvarda Respublika xalq ta'limi vazirligi o'zbek va boshqa mahalliy millat ayollari orasida malakali pedagog kadrlarni tayyorlashni qoniqarsiz, deb baholadi. Xotin-qiz o'qituvchilar uchun tizimda yetarli shart-sharoitlar yaratilmaganligi sababli, ularni pedagogik faoliyatlarini to'xtatayotganligi qayd etildi[14]. Bu masalaga davlat e'tibori kuchaytirildi. Chunki, bu yillarda Xalq ta'limi vazirligida faoliyat yuritayotgan o'zbek xotin qizlarining soni g'oyatda kamchilikni tashkil etar edi. Xususan, 1961-1962 o'quv yilida Samarqand viloyati xalq ta'limining xotin-qizlarning ta'limga jalb etish masalasidagi hisobotiga ko'ra viloyatdagi 13552 nafar pedagoglarning 34 %ni ya'ni 4573 nafarini xotin-qizlar tashkil etgan bo'lsa, shundan 2082 nafari mahalliy millat xotin-qizlaridan iborat bo'lgan. Bundan ko'rinib turibdiki, mahalliy xotin-qiz kadrlarning kamligi sohadagi mavjud muammolar hal etilishi anchayin qiyin bo'lgan. Viloyatda mahalliy xotin-qizlar xalq ta'lim sohasida faoliyat yuritishi ko'proq shaharlarga to'g'ri kelgan. Masalan, Samarqand shahrida, Kattaqo'rg'on, Jizzax va Oqdaryo tumanlarida xotin-qiz pedagog xodimlardan ko'roq qismi mahalliy millat vakillaridan bo'lgan. Lekin, ba'zi chekka tumanlarda xususan G'allaorol, Narpay, Forish, Zomin va Bulung'ur hududlarida xotin-qiz pedagoglarning asosiy qismini mahalliy millatga mansub bo'lmagan xotin-qiz kadrlar tashkil etgan, mahalliy millatga mansub xotin-qiz kadrlar kamchilikni tashkil etgan. Mavjudlari ham tuman markazlaridagi maktablarda faoliyat yuritgan, qishloq hududlarida xotin-qiz kadrlar juda kam, ba'zi maktablarda umuman faoliyat yuritmagani[12].

1961-1962 - o'quv yilida Samarqand viloyati xalq ta'limida faoliyat yuritgan xotin-qiz xodimlar ro'yxati[15]:

№	Tumanlar	Umumiy xodimlar	Shundan xotin-qizlar	Mahalliy millatdagi xotin-qizlar
1	Samarqand	1568	662	489
2	Urgut	805	217	85
3	Narpay	657	195	54
4	Jomboy	451	109	62
5	Kattaqo'rg'on	1562	825	500
6	Payariq	652	187	75
7	Nurota	554	98	79
8	Forish	455	80	26
9	Jizzax	733	276	105
10	Zomin	657	163	23
11	Ishtixon	891	279	66
12	Oqdaryo	572	263	108
13	Bulung'ur	895	299	71
14	Paxtakor	559	181	74

15	G'allaorol	833	202	61
16	Xatirchi	671	173	42
17	Pastdarg'om	1037	364	162
	Jami:	13552	4573	2082

1962-yilda viloyatdagi xalq ta'lim sohasida faoliyat yuritgan xotin-qiz xodimlarning tumanlar kesimida milliy tarkibi va ularning lavozimiga e'tibor beradigan bo'lsak,ular quydagicha edi:

-Xatirchi tumanida 168 nafar o'qituvchilardan 59 nafari o'zbek, o'rta maktab direktori 1ta, o'rta maktab direktor o'rinbosari 4 ta,sakkiz yillik maktab direktorlarining 5 tadan 4 tasi o'zbek, sakkiz yillik maktab direktor o'rinbosarlarining 8tadan 5 tasi o'zbek, bog'cha direktori 2 nafar ,bog'cha tarbiyachilari 11 ta, shundan 1 nafari o'zbek,xalq ta'limi tizimida ishlaydigan xizmatchilar 91 nafar, shunda 71 nafari o'zbek;

-Narpay tumanida 211 nafar o'qituvchidan 60 nafari o'zbek, o'rta maktab direktori 8 ta, o'rta maktab director o'rinbosari 4 nafar, sakkiz yillik maktab direktorlarining 5 tadan 4 tasi o'zbek, direktor o'rinbosari 5 tadan 2 tasi o'zbek ;

- Kattaqo'rg'on tumanida 275 nafar o'qituvchilardan 122 nafari o'zbek, o'rta maktab direktorlaring 4 nafaridan 3 nafari o'zbek,director o'rinbosari 1 ta,sakkiz yillik maktab direktorlarining 2 nafaridan 2 nafari o'zbek,director o'rinbosari 1 nafar, bog'cha direktori 10 nafar ,bog'cha tarbiyachilari 48 ta, shundan 15 nafari o'zbek;

-G'allaorol tumanida 173 nafar o'qituvchilaridan 36 nafari o'zbek, o'rta maktab direktorlaring 1 nafaridan 1 nafari o'zbek,director o'rinbosari 3 ta, sakkiz yillik maktab direktorlarining 4 nafaridan 3 nafari o'zbek, direktor o'rinbosari 1 nafar, bog'cha direktori 2 nafar ,bog'cha tarbiyachilari 6 ta, shundan 1 nafari o'zbek;

- Urgut tumanidagi 208 nafar o'qituvchilaridan 82 nafari o'zbek, o'rta maktab direktorlaring 2 nafaridan 2 nafari o'zbek,director o'rinbosari 3 ta,sakkiz yillik maktab direktorlarining 4 nafaridan 3 nafari o'zbek,director o'rinbosari 4 nafar, bog'cha direktori 1 nafar ,bog'cha tarbiyachilari 1 nafar ;

- Payariq tumanidagi 149 nafar o'qituvchilaridan 54 nafari o'zbek, o'rta maktab direktorlaring 2 nafaridan 2 nafari o'zbek,director o'rinbosari 5 nafaridan 3 nafar o'zbek,sakkiz yillik maktab direktorlarining 3 nafaridan 3 nafari o'zbek,director o'rinbosari 7 nafar,shundan 5 nafari o'zbek, bog'cha direktori 3 nafar , tarbiyachilar 20 nafar, shundan 7 nafari o'zbek;

- Pastdarg'om tumanidagi 390 nafar o'qituvchilaridan 149 nafari o'zbek, o'rta maktab direktorlaring 1 nafaridan 1 nafari o'zbek,director o'rinbosari 3 nafaridan 3 nafar o'zbek,sakkiz yillik maktab direktorlarining 8 nafaridan 6 nafari o'zbek,director o'rinbosari 4 nafar,shundan 1 nafari o'zbek, bog'cha direktori 3 nafar ,shundan 1 nafari o'zbek, tarbiyachilar 16 nafar, shundan 2 nafari o'zbek;

-Samarqand tumanidagi 737 nafar o'qituvchilaridan 535 nafari o'zbek, o'rta maktab direktorlaring 7 nafaridan 6 nafari o'zbek,director o'rinbosari 5 nafaridan 4 nafar o'zbek,sakkiz yillik maktab direktorlarining 17 nafaridan 13 nafari o'zbek,director o'rinbosari 4 nafar,shundan 3 nafari o'zbek, bog'cha direktori 5 nafar,shundan 3 nafari o'zbek, tarbiyachilar 12 nafar, shundan 5 nafari o'zbek;

-Bulung'ur tumanidagi 237 nafar o'qituvchilaridan 82 nafari o'zbek, o'rta maktab direktorlaring 3 nafaridan 3 nafari

o'zbek, direktor o'rinbosari 3 nafaridan 1 nafari o'zbek, sakkiz yillik maktab direktorlarining 2 nafaridan 1 nafari o'zbek, direktor o'rinbosari 2 nafar,shundan 2 nafari o'zbek, bog'cha direktori 7 nafar , shundan 5 nafari o'zbek, tarbiyachilar 30 nafar, shundan 15 nafari o'zbek;

-Ishtixon tumanidagi 222 nafar o'qituvchilaridan 56 nafari o'zbek, o'rta maktab direktorlaring 5 nafaridan 4 nafari o'zbek,sakkiz yillik maktab direktorlarining 5 nafaridan 4 nafari o'zbek,director o'rinbosari 3 nafar,bog'cha direktori 3 nafar , tarbiyachilar 10 nafar;

-Oqdaryo tumanidagi 262 nafar o'qituvchilaridan 186 nafari o'zbek, o'rta maktab direktorlaring 2 nafaridan 2 nafari o'zbek,director o'rinbosari 3 nafaridan 3 nafar o'zbek,sakkiz yillik maktab direktorlarining 2 nafaridan 2 nafari o'zbek,bog'cha direktori 2 nafar, tarbiyachilar 7 nafar, shundan 3 nafari o'zbek;

-Forish tumanidagi 65 nafar o'qituvchilaridan 42 nafari o'zbek,o'rta maktab direktor o'rinbosarlarining 2 nafaridan 1 nafar o'zbek,sakkiz yillik maktab direktorlarining 1 nafaridan 1 nafari o'zbek,director o'rinbosari 4 nafar,shundan 4 nafari o'zbek, bog'cha direktori 1 nafar, tarbiyachilar 2 nafar, shundan 2 nafari o'zbek;

-Nurota tumanidagi 87 nafar o'qituvchilaridan 65 nafari o'zbek, o'rta maktab direktor o'rinbosarlarining 2 nafaridan 1 nafar o'zbek,sakkiz yillik maktab direktorlarining 4 nafaridan 4 nafari o'zbek,director o'rinbosari 1 nafar,shundan 1 nafari o'zbek, bog'cha direktori 1 nafar , tarbiyachilar 3 nafar, shundan 3nafari o'zbek;

-Jomboy tumanidagi 168 nafar o'qituvchilaridan 67 nafari o'zbek,o'rta maktab direktorlaring 3 nafaridan 3 nafari o'zbek, o'rta maktab direktor o'rinbosarlarining 3 nafaridan 1 nafar o'zbek,sakkiz yillik maktab direktorlarining 4 nafaridan 3 nafari o'zbek,director o'rinbosari 1 nafar, bog'cha direktori 1 nafar , tarbiyachilar 6 nafar;

-Jizzax tumanidagi 224 nafar o'qituvchilaridan 80 nafari o'zbek, o'rta maktab direktor o'rinbosarlarining 3 nafaridan 1 nafar o'zbek,sakkiz yillik maktab direktorlarining 6 nafaridan 6 nafari o'zbek, sakkiz yillik maktab director o'rinbosarlarining 2 nafaridan 1 nafari o'zbek bog'cha direktori 5 nafar,shundan 3 nafari o'zbek, tarbiyachilar 14 nafar, shundan 1 nafari o'zbek;

Xulosa. Xulosa qilib shuni aytish mumkinki,urushdan keyingi yillarda O'zbekiston ta'limi sovet davlati tomonidan belgilangan ko'rsatmalar asosida harakatlantirildi. Ushbu yillarda xotin-qizlar ta'limiga bo'lgan e'tibor anchagina kuchaytirildi. Shunga qaramay, xotin-qizlar ta'limiga berilgan e'tiborni ikki-yoqlama baholash zarur. Albatta bu jarayonlar direktiv organlarning qattiqqo'l nazorati, majburiy zo'ravonliklar evaziga amalga oshirilsa-da, xotin-qizlar ta'limi, ularni maktabdan uzoqlashishlarini oldini olish bo'yicha qator ishlar amalga oshirildi. Lekin, pedagogik sohaga xotin qizlarning ko'plab jalb etilishi, ba'zi oliy o'quv va bilim yurtlarini maxsus ayollar o'quv muassasalariga aylantirilishi oqibatida o'qituvchilik kasbi asta sekin ayollar kasbiga aylanib bordi. Bu o'z natijasini 70 – 80-yillarga kelib berdi, ya'ni pedagog kadrlar, ayniqsa boshlang'ich va maktabgacha ta'lim yo'nalishi to'liq xotin-qizlar qo'lga o'tib ketdi.

ADABIYOTLAR

1. Алимова Д.А. Женский вопрос и Средней Азии.-Ташкент,Фан.1991
2. Jo'rayeva N. O'zbekistonning ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy hayotida xotin-qizlarning o'rni(XX asrning 20-30 yillari) Tarix.fan.nom.diss.-2004
3. Нуриева В. Участие женщин Самаркандской области в культурном строительстве (1929–1932 гг.) Труды СамГУ. Новая серия. Выпуск 331. – Самарканд, 1977. – С. 23.Рахимова М.Д. Деятельность Самаркандской областной

партийной организация по ликвидации неграмотности среди женщин (1925–1927 гг.) // Труды СамГУ. Новая серия. Выпуск 334. Самарканд, 1978. – С. 20.

4. Народное образование в УзбекскойССР за 30-лет.
5. Samarqand VDA,1518-fond,5-ro'yxat,55-ish,5-bet
6. O'zR MDA, R-94-fond, 7-ro'yxat, 194-ish, 15-bet.
7. Samarqand VDA,1518-fond,5-ro'yxat,55-ish,3-bet
8. O'zR MDA, R-94-fond, 5-ro'yxat, 5679-ish, 20-bet.
9. O'zR MDA, R-94-fond, 7-ro'yxat, 194-ish, 17-bet
10. Samarqand VDA,1518-fond,5-ro'yxat,53-ish,110-bet
11. Samarqand VDA,74-fond,15-ro'yxat,915-ish,28-bet
12. Samarqand VDA,942-fond,4-ro'yxat,238-ish,20-bet
13. Samarqand VDA,74-fond,1-ro'yxat,1419-ish,41-bet
14. O'zR MDA, R-94-fond, 7-ro'yxat, 194-ish, 14-bet.
15. Samarqand VDA,942-fond,4-ro'yxat,238-ish,25-64 betlar

Elbek RASULOV,
Farg'ona davlat universiteti magistranti
E-mail: Elbekrasulov777@gmail.com

Tarix fanlari doktori, professor B.Usmonov taqrizi asosida

SOCIAL LIFE OF THE KOKAND KHANATE

Annotation

It was written about the process of establishing the Kokand Khanate, about the population of the Khanate, about the management work in the state. General information is covered about the political processes during the formation of the Kokand Khanate, the history of the formation of the Kokand Khanate, the return of the entire history of the 18th century of the Kokand Khanate in historical data, the periods of all Kokand Khans who reigned in this century. Detailed information was told about the officials who worked in the management and about them.

Key words: Khanate organization, Public Administration, administrative division, ethnic composition of the population, economy, taxes, army structure.

ОБЩЕСТВЕННАЯ ЖИЗНЬ КОКАНДСКОГО ХАНСТВА

Аннотация

Написаны процесс образования Кокандского ханства, население ханства, государственное управление. Политические данные об образовании Кокандского ханства, история образования Кокандского ханства, возвращение всей истории Кокандского ханства в XVIII веке в исторические данные, общие сведения обо всех периодах Кокандского ханства в этом в. Были упомянуты должностные лица, работавшие в администрации, и подробная информация о них.

Ключевые слова: Организация ханства, государственное управление, административное деление, этнический состав населения, экономика, налоги, структура армии.

QO'QON XONLIGI IJTIMOIIY HAYOTI

Annottasiya

Qo'qon xonligi tashkil topish jarayoni, xonlikdagi aholi, davlatdagi boshqaruv ishlari haqida yozildi. Qo'qon xonligi vujudga kelishi davridagi siyosiy jarayonlar, Qo'qon xonligi tashkil topishi tarixi, Qo'qon xonligining butun XVIII asri tarixini tarixiy ma'lumotlarda qayt qilinishi, Shu asrda hukmdorlik qilgan barcha Qo'qon xonlari davrlari haqida umumiy ma'lumotlar yoritilgan. Boshqaruv ishlarida faoliyat olib borgan amaldorlar va ular haqida batafsil ma'lumotlar aytib o'tildi.

Kalit so'zlar: Xonlik tashkil etilishi, davlat boshqaruvi, ma'muriy bo'linishi, aholi etnik tarkibi, iqtisodiyoti, soliqlar, qo'shin tuzilishi.

Manbashunosligi. Qo'qon xonligi haqidagi manbalar ichida eng asosiylari sifatida, shubhasiz, o'sha davr yoki o'sha davrga yaqin davrda yashab ijod etgan tarixchilar tomonidan yozilgan asarlarni olishimiz mumkin. Bunday asarlar qatoriga Muhammad Hakimxon To'raning "Muntaxab at-tavorix"[1], Isxoqxon-Ibratning "Farg'ona tarixi", Xudoyorxon zoda qalamiga mansub "Anjum at-tavorix"[2] ("Tarixlar yulduzi") MullaOlim Maxdumxojaning "Tarixi Turkiston"[3] va shu kabi tarixiy asarlarni misol qilib olishimiz mumkin. Bu asarlarda xonlikning tashkil topishi, ijtimoiy-iqtisodiy ahvoli, harbiy yurishlari va hukmdorlari faoliyatiga oid ma'lumotlar uchraydi.

Xonlikning asos solinishi, tashkil topishi va rivoji haqida Xudoyorxonning "Anjum at-tavorix" asarida ham o'zigaxos ma'lumotlar berilgan. Bu asarning qimmatli shundaki, asar muallifi bevosita minglar sulolasiga mansub shaxs bo'lib, avlodlari ma'lumotlaridan keng foydalangan. Shu bilan birgalikda, MullaOlim Maxdumxoja, Ishoqxon Ibrat, MirzoOlim Mushrif, Muhammad Yahyoxon, Muhammad Aziz Marg'iloniy kabi mualliflarning asarlari ham xonlik tarixini o'rganishda muhim manbalardan hisoblanadi.

Qo'qon xonligi tashkil topishi jarayoni. Temuriylar davrida yuz bergan siyosiy parokandalik mamlakat uchun salbiy oqibatlariga olib keldi. Davlat bir necha mulklarga bo'linib ketdi va Har bir temuriy shahzoda taxt uchun kurash olib bordi. Bunday siyosiy-ijtimoiy inqirozdan Dashti Qipchoqda davlat tuzishga muvaffaq bo'lgan Muhammad

Shayboniyxon foydalana oldi. Shayboniyxon Movorounnahrda o'z davlatiga asos solidi. Uning davrida Dashti qipchoqdan yuz minglab aholi kirib keldi. Ular o'sha davrda O'zbek deb atalgan. Buning natijasida yurtimiz aholisi XVI asrdan O'zbeklar deb atala boshlangan, lekin o'zbek xalqi shu asrda shakllangan degan xulosaga borish noto'g'ri bo'ladi. Shayboniyxon tuzgan davlat vorislari davridan rasmiy ravishda Buxoro xonligi nomini oldi. Buxoro xonligida shayboniylar sulolasi 1601-yilgacha hukmronlik qilishdi. Shu yildan boshlab Shayboniylar sulolasiga begona bo'lmagan Ashtarxoniylar sulolasi hokimiyat tepasiga keldi. Dastlab bu sulola vakillari davlatni nisbatan yaxshiroq boshqarishgan bo'lishsa-da, keyingi hukmdorlar davrida davlatning iqtisodiy, siyosiy va ijtimoiy inqirozi kuchayib bordi. Davlatda o'zaro taxt uchun urushlar, ichki sulolaviy ziddiyatlar, viloyat hokimlarining markazga bo'sunmaslik hollari kuchaydi. Bu xol o'z navbatida Buxoro xonligi tarkibidagi hududlarning ajralib chiqishiga zamin yaratdi. Shunday hududlardan biri bu Farg'ona vodiysi edi. Bu hududni Muhammad Shayboniyxon 1504-yilda egallagan edi.

Yuqorida aytganimizdek XVIII asr boshlariga kelib Buxoro xonligida umumiy siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy ahvol shu qadar keskinlashdiki, bu davrda Ashtarxoniylardan Samarqand, Balx va bir qator hududlar mustaqil bo'lib olgan edilar va bunday imkoniyatdan Farg'onadagi siyosiy kuchlar foydalanib qolishga urinishdi. 1702-yil Subhonqulixon vafot etdi. Taxtga esa uning o'g'li Ubaydulloxon o'tirdi. Uning

hukmronlik davrida ashtarxoniylar hukmronligi inqirozining eng so'ngi cho'qqisiga chiqqan edi. Xon darvishlarning yer egaligini cheklashga harakat qiladi. Va nufuzli juybar xo'jalari bilan to'qnashadi. Chunki Ubaydulloxo'ga ular soliq ham solmoqchi bo'lgandilar. Oqibatda, u darvishlar jamoasining madadkorligidan o'zini mahrum qilib qo'ydi. 1709-yili Farg'ona vodiysida chodak xo'jalari qo'zg'alon ko'tarib Shohruhbiyni xon deb e'lon qildilar va mustaqil davlat tuzdilar.

Xonlik aholisi haqida so'z borar ekan asosiy etnik millat bu shubhasiz o'zbek millati edi. Lekin O'zbeklar bilan bir qatorda tojik millatining ham ro'li katta bo'lgan. Shu bilan birga xonlikda hindlar, qirg'izlar, qozoqlar, yahudiylar, uyg'urlar, qipchoqlar ham istiqomat qilgan.

Davlat boshqaruvi. Qo'qon xonligi Marg'ilon, O'sh, Andijon, Namangan Shahrison Baliqchi, Navqat, Chust, Buloqboshi, Aravon, Koson, Mahram, Sux, Bobodaxon, Xo'jand, Toshkent, Turkiston va O'rtepa bekliliklariga bo'lingan[4].

Beklar hokim yoki parvonachi deb nomlangan Qo'qon xonligida Beklarbegi hisoblangan -Toshkent begi parvonachi yoki qushbegi deb atalgan. Toshkent bekligi o'z qo'li ostidagi yerlarga to'la hokim bo'lib, u chet davlatlar bilan o'zaro iqtisodiy va diplomatik munosabatlar bog'lash huquqiga ega edi. O'rta Osiyoning boshqa xonliklari kabi Qo'qon xonligida ham xonning huquqi mutlaqo chegaralanmagan. Xonlikda quyidagi mansablar mavjud bo'lgan: mingboshi, otaliq, shayxulislom, qozikalaon qushbegi, mextar parvonachi, naqib, dodxoh, eshik og'asi, inoq, shig'avul, to'qsoba, miroxur qorovulbegi va boshqalar. Xo'jakalon, naqib, mirasad, sadr, sudur, uraq mansablari faqat Muhammad payg'ambar va to'rtta xalifalar avlodlariga mansub shaxslarga taqdim qilingan[5].

Shayxulislom mavlavi, qoziqalon, qoziul, quzzot, qozi askar, qozi mutlaq, qozi rais, mufti a'lam, mudarris imomlar shunday shaxslar bo'lishi kerak ediki, ular musulmon maktablarida ta'lim olgan bo'lishlari shart edi. Shayxulislom unvonini olish uchun bilimdon, o'qimishli bo'lish haqidagi hujjatdan tashqari tayinli nasl-nasab ham talab qilingan. U xo'jalar avlodidan bo'lishi lozim edi.

Shahardagi tungi tartibni qo'rboshi boshchiligidagi ma'lum miqdordagi soqchi (mirshab)lar nazorat qilishganlar. Shuningdek, muxtasiblar lavozimiga odatda axloqiy sifatleri bilan ajralib turgan va shariat qonunlarini yaxshi bilgan shaxslar tayinlangan, ular rais-a'lam deb ham atalgan. Xonning daromadini maxsus amaldorlar boshqarishgan: mirzai daftar xon xazinasining ahvoli haqida maxsus daftarga qayd qilib borgan. Sarkar va inoq xonlik xazinasiga qabul qilinadigan maxsulotlarni saqlovchi hisoblangan. Pullarning hammasini mehtar yoki xonning g'aznachisi (kassiri) qabul qilgan, shuningdek, u xonning barcha qimmatbaho buyumlarini boshqaruvchisi ham bo'lib hisoblangan. Odatda, vaqtinchalik hukmronlik qiluvchi guruhning eng nufuzli shaxslari xonlikdagi yaxshi lavozimlarni egallab olganlar. Barcha masalalarni hal qilish uchun xonga qarshli doimiy kengash tashkil qilingan edi. Unga xonning o'zidan tashqari otaliq, mingboshi, parvonachi, sarkar, dasturxonchi, risolachi, g'aznachi, muxtar, noib, xudaychi, va xonning istagi bilan bazilar amalda esa mingboshining maslahatiga muvoffiq kiritiladi.

Xonlik hayotida ruhoniylar fuqarolar ishini hal qilishda qozilikka oid hamma ishlarni oshkor qilardilar. Qozilik ishlarni ma'lum tartibda ko'rish faqat shariat va odatlar asosida olib borilgan. Qo'qon xonligida mavjud bo'lgan harbiy unvonlar quyidagicha bo'lgan. Mingboshi – odatda, u vazirlik vazifasini birga olib borgan. Keyin pansadboshi, yuzboshi, ellikboshi, o'n boshi to'pchiboshi, zambarakchi va boshqalar. Bulardan tashqari boshqa harbiy mansablar ham bo'lgan. Qo'qonda yashagan sarboz va

to'pchilar faqat alohida vazifadagi noib, dodxohning doimiy tasharufida bo'lganlar. Urush davrida noib, dodxoh o'z qismiga harakatdagi qo'shinning hamma sarbozlarini qabul qilgan. Unga vaqtinchalik boshchilik qilishni maxsus tayinlangan amiri lashkar (bosh qo'mandon) ga topshirdi. Har bir kishi harbiy xizmatga kirishda hukumatdan ot va om abzali olgan, safarga chiqishdan oldin yuzboshi -2tilla, ellikboshi-1,5 tilla oddiy askar -1tilla olgan. Qo'shinlarni taminlash 1851-yilda pulli unvonlar va oziq ovqat naturasidan iborat edi. Bir yilda yuzboshi- 147 so'm kumush tanga, Mingboshi-98so'm, o'nboshi-65so'm, oddiylar 43 so'm olgan. 1860 - yilda qo'qonliklarda aslini olganda muntazam hatto bir ozgina bo'lsa ham oldindan tashkil etilgan qo'shin yo'q edi.

Xonlikda tinchlik xotirjamlikni saqlash va qal'a gornizoni uchun haq to'lanadigan ko'ngillilar xizmat qilardi. Urush vaqtida xizmatga qurol ko'tarib yurishga layoqatli bo'lgan barcha erkaklar chaqirilgan. Harbiy xizmatga ko'pincha kuz oylarida chaqirilgan. Quyi mansabdagi xizmatchilar hukumatidan bir yilda ikki qopdan arpa, oyiga bir tilledan pul olardilar. Bulardan tashqari ayni zamonda ularga bahorda 4tadan yozlik to'n, ko'yлак, etik, salla, do'ppi va belbog', qishda esa issiq chopon, oshlangan po'stin, etik, issiq shapka va ot berilardi, qurollardan qilich, nayza, miltiq berilgan. Miltiq hammaga emas faqat otishni biladiganlarga tanlab berilgan, umuman qo'qonliklarning qurol aslahasi juda yomon bo'lgan. Shunday qilib, tashkil etilgan qo'shinning o'z boshliqlari bo'lgan: mingboshi asosiy harbiy boshliq, pansadboshi, yuzboshi yasavul, ularning bir qismi xo'jalik ishlari bilan ham shug'ullanganlar. Xon harbiy yurishlar vaqtida viloyat va qal'a hokimlariga shuningdek, xalqqa qo'shinlarni belgilangan joyga ma'lum kunda yig'ish haqida farmon berardi. Ponsadlar o'zlariga yuzboshi yasavul va boshqalarni yordamchi qilib olib, ko'ngilli qo'shin boshlig'i bo'lib, bu buyruqni bajarardilar. Shundan keyin xon o'zining soqchilari bilan safarga chiqardi. Yo'l boylab garnizon va qal'alarda qo'shin to'plab unda faqat zarur miqdordagi harbiylarigina qoldirgan. Xonga ko'ngillilar ham qo'shilib borgan. Qal'alardan tashilgan har bir zambarakka 6tadan ot qo'yilgan, bundan tashqari yana zaxirada 25tadan (kerak vaqtda ishlatish uchun) otlar bo'lgan. Qurollar uchun zaryadlar va miltiq uchun o'qlar alohida maxsus sandiqlarda tashilgan. Qo'qonliklar o'z qal'alarini himoya qilganlarida olovli sharlarni ham ishlatar edilar. Bunday qurolni tayyorlash maxsus tayyorlangan charmga porox o'ralib u yo'g'on sim yoki arg'amchi (arqon) bilan qattiq bog'lanib, trubka tiqib, sharning ustini mum bilan surkashardi va uni yoqib dushman tomon uloqtirar edi.

Bazi ma'lumotlarga qarganda, xon XIX asrning 50-yillarida 20kun davomida 40 000ga yaqin kishilik qo'shinni to'plashga va ular bilan safar qilishga muvaffaq bo'lgan. Beklar xon tomonidan belgilangan soliqlarni harbiy kuchlarni to'plab xonga topshirishga majbur edilar. Ammo ular boshqa ishlarni istaganicha qilardilar. Hatto harbiy kuchlar va soliqlar yig'ish ishlarni ham o'z bilganicha bajaraverardi. Turli soliqlardan to'plangan pulning tegishli qismini xonga yuborib, qolganini bekning o'zi xohlaganicha sarflay berar uni hech kim nazorat qilmas edi.

Oqsoqol, mingboshi, yuzboshi va ellikboshilar aholi o'rtasida bo'lgan obro'li kishilardan saylanar edi. Ular bu lavozimlarga masjid nomozlaridan so'ng aholi o'rtasida saylanardilar. Beklarga qarshli shaharlarda rais, qo'rboshi mirshab, qozi mirza va mirzaboshilar qishloqlardan kelgan daromad hisobiga yashar edilar. Masalan, har ikki uch pansadboshi (besh yuz boshi) ga ayrim qishloqlar tanho tariqasida berilib, shundan kelgan daromad ular o'rtasida taqsimlanardi. Masalan, to'qsaboshi va boshqa yuqori mansabdor harbiy boshliqlarning besh oltitasiga bir qishloq tanho qilib berilardi: ularning har biriga boshqa daromadlaridan tashqari O'rta hisobda 100, 80, 70 chorak (7

qadoqqa yani 2kg 800 gm ga teng bo'lgan og'irlik) to'g'ri kelardi.

Qorovulbegi, miroxur va boshqa amaldorlarning har 15-20tasiga bir qishloq tanho qilib berilardi. Ularning har biriga boshqa daromadlaridan tashqari 50-30 chorak bug'doy to'g'ri kelardi. Bundan tashqari xon harbiy boshliqlarga har yili sarpo kiyg'izish baytlarda har bir ponsodga 1000(200 so'm) qolganlarining har biriga 500tangadan 80 tangagacha pul berilgan. Urush davrida yuzboshiga har oyda ikki tilla ellikboshiga bir yarim tilla oddiy navkarlarga esa bir tilladan aqcha berilar edi va h.k.

Qo'qonda ham boshqaruv tizimi ko'p jihatdan buxorodagi holatni eslatsada ammo uning ham o'ziga xos tomonlari bo'lgan. Qushbegi, devonbegi, otaliq, parvonachi dodxoh kabi mansablarning mavqei bu yerda ham baland hisoblangan, holda harbiy lavozim egalarining ayniqsa mingboshining roli bazi zamonlarda nihoyatda yuqori bo'lganini bilamiz.. Chunonchi, qushbegi, parvonachi lavozimlaridagi mingboshi harbiy unvoni berilishi fikrimiz dalili bo'la oladi. Bizga ma'lumki, Musulmonqul mingboshi hatto hokimiyatni qo'lga olib butun xonlik ishlarini yurgizgan.

ADABIYOTLAR

1. Muhammad Hakimxon To'ra Masumxon. Muntaxab at-tavorix. Toshkent: Yangi asr avlodi. 2010
2. Xudoyorxonxoda. Anjum at-tavorix. Toshkent 2014
3. Mullo Olim Maxdumxoja. Tarixi Turkiston. Qarshi: Nasaf. 1992
4. G. Xolliyev. X. G'ulomov. O'zbekiston tarixi. T., Universitet. 1997, 52 bet.
5. Bobobekov H. Qo'qon xonligining qisqacha tarixi. —Turon tarixi jurnali to'plaml, N-2. T.:—Fanl, 2008, 20bet

UO'K: 94(5)

Nurullo TURSUNOV,
Termiz iqtisodiyot va servis universiteti dotsenti, tarix fanlari doktori
E-mail: nurullo2447603@gmail.com

TISU dotsenti F. Yormatov taqrizi asosida

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI VA XITOIY XALQ RESPUBLIKASI HAMKORLIGI YANGI QIRRALARI

Annotatsiya

Maqolada O'zbekiston Respublikasi va Xitoy xalq Respublikasi o'rtasida o'ziga xos ilk hamkorlik munosabatlarining o'rnatilish tarixi haqida qichqacha ma'lumotlar berilib, keyingi yillarda bu hamkorlikning yanada rivojlanganligi va yangi qirralari haqida batafsil so'z yuritilgan. O'zbekiston Respublikasi va Xitoy xalq Respublikasi o'rtasidagi ijtimoiy-iqtisodiy, savdo va madaniy sohalarda olib borilayotgan ikki tomonlana aloqalar hamda strategik hamkorlik natijalari haqida ma'lumotlar keltirilgan.

Kalit so'zlar: O'zbekiston Respublikasi, Xitoy xalq Respublikasi, hamkorlik, strategik, Prezident, savdo, iqtisodiyot, madaniyat, diplomatik, shanxay, Toshkent, Pekin, investitsiya.

НОВЫЕ ГРАНИ СОТРУДНИЧЕСТВА МЕЖДУ РЕСПУБЛИКОЙ УЗБЕКИСТАН И КИТАЙСКОЙ НАРОДНОЙ РЕСПУБЛИКОЙ

Аннотация

В статье представлена подробная информация об истории установления уникальных первых отношений сотрудничества между Республикой Узбекистан и Китайской Народной Республикой, а также подробно рассмотрены дальнейшее развитие и новые аспекты этого сотрудничества в последующие годы.

Представлена информация о двусторонних отношениях между Республикой Узбекистан и Китайской Народной Республикой в социально-экономической, торговой и культурной сферах, а также результатах стратегического сотрудничества.

Ключевые слова: Республика Узбекистан, Китайская Народная Республика, партнерство, стратегическое, Президент, торговля, экономика, культура, дипломатическое, Шанхай, Ташкент, Пекин, инвестиции.

NEW EDGES OF COOPERATION BETWEEN THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN AND THE PEOPLE'S REPUBLIC OF CHINA

Annotation

The article provides detailed information about the history of the establishment of unique first cooperation relations between the Republic of Uzbekistan and the People's Republic of China, and the further development and new aspects of this cooperation in the following years are discussed in detail. Information is provided on bilateral relations between the Republic of Uzbekistan and the People's Republic of China in the socio-economic, trade and cultural spheres, as well as the results of strategic cooperation.

Keywords: Republic of Uzbekistan, People's Republic of China, partnership, strategic, President, trade, economy, culture, diplomatic, Shanghai, Tashkent, Beijing, investment.

Kirish. O'zbekiston va Xitoy o'rtasidagi munosabatlar tarixiga na'zar solsak, bu juda qadimga borib taqalishini bilamiz. Bizning yurtimiz hududi Byuk ipak yo'li chorrahasida joylashganligi sababli munosabatlar bir necha ming yillar avval shakllangan. Lekin, birinchi Xitoy elchisi Sjan Tsyanning qadimgi Farg'ona (Davan, Dayyuan) davlatiga tashrifi miloddan avvalgi 128 yilda sodir bo'lgan. Ushbu holatni ikki davlat o'rtasidagi munosabatlarning boshlanishi deyish o'rinli.

1990 - yil noyabrda Sinszyan-Uyg'ur muxtor rayoni raisi Temur Davomat Toshkentga keldi. 1991 - yil iyunda ilk bor O'zbekistonning rasmiy delegatsiyasi Urumchiga bordi. Ikki davlat o'rtasida savdo va turistik aloqalar jonlandi.

1992 - yil 15 - oktyabrda Toshkentda Xitoy Xalq Respublikasi elchixonasi, 1995 - yil 6 - may Pekinda O'zbekiston elchixonasi ochildi. Umuman mustaqillikning ilk yillaridan boshlangan hamkorlik aloqalari bugungi kunga kelib o'zining yangi bosqichiga chiqdi. Mana shu masalalarni batafsil yoritib berish dolzarb va muhim ahamiyat kasb etadi.

Tahlil va natijalar. Diplomatik aloqa o'rnatilgandan buyon o'tgan 31 yil mobaynida Xitoy - O'zbekiston munosabati izchil rivojlandi. Keyingi yillarda ikki davlat rahbarlari olib borayotgan oqilona siyosat tufayli har tomonlama strategik sheriklik jarayoni yuksak bosqichga

ko'tarildi. "Bir makon, bir yo'l" loyihasi esa azaliy do'stlik rishtasini tobora mustahkam bog'lab, avlodlar avlodga yetib borishini ta'minlashga zamin yaratmoqda. 1991 - yil 27 - dekabrda Xitoy Xalq Respublikasi O'zbekiston Respublikasi mustaqilligini tan oldi. 1992 - yil 3 - yanvarda ikki davlat o'rtasida diplomatik munosabatlar o'rnatildi[1].

1992 - yil 15 - oktyabrda Toshkentda Xitoy Xalq Respublikasi elchixonasi, 1995 - yil 6 - may Pekinda O'zbekiston elchixonasi ochildi. Mustaqillikning ilk davridayoq 168 ta davlatlararo kelishuvlar imzolangan. 1991-2014 - yillar davomida ikki davlat o'rtasida 100 dan ortiq rasmiy xujjatlar imzolandi.

O'zbekiston Respublikasi birinchi Prezidenti I.A.Karimov 1992, 1994, 1999 va 2005 yillarda XXRga tashrif buyurgan. 2001 va 2006 yillarda SHHT doirasida Shanxay shahriga va 2008 - yil avgust oyida Pekin shahrida bo'lib o'tgan 29-chi Olimpiada o'yinlarida ishtirok etgan.

Xitoy O'zbekiston iqtisodiyotiga va boshqa sohalarga kapital mablag' kiritishning turli shakllaridan foydalanmoqda. 1992 va 1994 - yillarda O'zbekistonga ikki marotaba oziq-ovqat mahsulotlarini yetkazib berish bo'yicha umumiy qiymati 12 million AQSH dollariga teng bo'lgan tovar kreditlari taqdim etildi.

1995, 1997, 1999 va 2000 - yillarda XRR hukumati tomonidan respublikamiz Sog'liqni saqlash vazirligi va "Sog'lom avlod uchun" fondiga dori-darmon, tibbiy uskuna va jihozlar xarid qilish uchun 12 million yuan qiymatiga teng beg'araz grantlar ajratildi.

2004 - yilda Xitoy Xalq Respublikasining Prezidenti Xu Szintaoning rasmiy ravishda O'zbekistonga, 2005 - yilda esa O'zbekiston Respublikasining birinchi Prezidenti Islom Karimovning Xitoy Xalq Respublikasiga tashrifi Pekinda "Davlatlararo do'stlik va hamkorlik to'g'risida" [2] shartnomaning imzolaniishi o'zaro munosabatlarning yangi bosqichga qadam qo'yanligidan dalolat berdi. 1992 - yildan 2015 - yilgacha O'zbekiston Respublikasi va Xitoy Xalq Respublikasining hukumatlari o'rtasida 20 dan ortiq turli yo'nalishdagi 130 dan ortiq hujjatlar [3] imzolangan.

Ilk bor rasmiy tashrif bilan 1995 yil O'zbekistonga Xitoy Xalq Respublikasi Davlat kengashi boshlig'i Li Pen kelgan [4]. Xitoy Xalq Respublikasi raisi Szyan Szemin (1996) va uning o'rnini egallagan Xu Szintao (2004) lar ham rasmiy tashrif bilan O'zbekistonga keldilar. Xu Szintao Xitoy Xalq Respublikasining o'rinbosari sifatida 1995 - yilda ham O'zbekistonga bo'lgan. Bundan tashqari, o'tgan davr davomida ikki davlat tashqi ishlar vazirlari, Vazirlar Mahkamasi rahbar xodimlari, Parlament delegatsiyalari va boshqaning o'zaro tashriflari amalga oshirildi. 1994 - yilda ikki mamlakatda tuzilgan savdo-iqtisodiy hamkorlik bo'yicha hukumatlararo komissiya doimiy faoliyat ko'rsatib kelmoqda. Xu Szintaoning 2004 - yil iyunda O'zbekiston Respublikasi tashrifi chog'ida O'zbekiston bilan Xitoy o'rtasida sheriklik munosabatlari, do'stlik va hamkorlikni yanada rivojlantirish va mustahkamlash to'g'risida qo'shma delegatsiya, shuningdek, narkotik vositalarning psixotrop moddalarning noqonuniy aylanishi va suiste'mol etilishiga qarshi kurashda hamkorlik qilishda texnikaviy-iqtisodiy hamkorlikka oid bitimlar imzolandi. 2000 - yil oxiriga kelib, xitoylik investorlar ishtirokidagi 49 korxona tashqi iqtisodiy faoliyat ishtirokchisi sifatida faoliyat ko'rsatdi. Bu ko'rsatgich 2001 - yilda 54, 2002 yilda 70, 2003 yilda 79, 2004 yilda 96, 2005 yilda 107 tani tashkil etdi. Bulardan tashqari O'zbekistonda Xitoy Xalq Respublikasiga tegishli yirik firma yirik va kompaniyalarning 9 ta vakolatxona ochildi. Xunan provinsial eksport-import korporatsiyasi, choy importi va eksporti bo'yicha Xitoy korporatsiyasi, Shindon Tashqi iqtisodiy va savdo kompaniyasi, donli ekinlar, yog' ham oziq-ovqat mahsulotlari import va eksport bo'yicha Xitoy kompaniyasi Tensuna interneyshnll Limited kompaniyasi shular jumlasidandir[5].

Guliston shahrida "PANA" O'zbekiston-Xitoy qo'shma korxonasi o'z faoliyatini yo'lga qo'yilgan. Uni barpo etish uchun ta'sischi 600 ming AQSH dollari miqdorida sarmoya sarflashdi [6]. Bu yerda mahalliy xomashyodan yuk tashishga mo'ljallangan ixcham, boshqaruvi qulay, chiroyli motoaravalar tejamkor bo'lib, 100 kilometr masofaga bor-yo'g'i 2,8 litr yonilg'i sarflaydi. Qolaversa, 800 kilogrammgacha yuk tashish imkoniyatiga ega. Ishlab chiqarishda, asosan, mahalliy xomashyodan foydalanilayotganligi bois mahsulot narxi ham mijozlarga maqbul darajada qilib belgilangan. Korxonaga Xitoydan 200 ming AQSH dollarilik liniya keltirildi. 2003 - yil ikki tomon tovar ayriboshlash hajmi 216 mln AQSH dollariga teng bo'ldi. Shundan O'zbekistonning Xitoy Xalq Respublikasiga qilgan eksporti 53 mln, importi 163 mln AQSH dollarini tashkil etdi. Ayni vaqtda O'zbekistonda Xitoy investorlari ishtirokida tuzilgan 122 korxona ro'yxatdan o'tgan. Shulardan 102 tasi qo'shma korxona, 20 tasi 100 foiz Xitoy sarmoyasi hisobidagi korxonalardir. Respublikada Xitoyning savdo hamda Xitoy kompaniyalarining 23 vakolatxonasi faoliyat ko'rsatmoqda. Xitoyning O'zbekistonga kiritilgan sarmoyasi hajmi 435 mln AQSH dollarini tashkil etadi[7]. Moliyaviy hamkorlik

doirasida xitoy hukumatinin foizsiz va uzoq muddatli imtiyozli kreditlari, Xitoy Eksimbankining eksport kreditlari hisobidan ijtimoiy sohaga oid hamda infratuzilmani rivojlantirishga doir ko'plab loyihalar amalga oshirilmoqda[8].

Bugungi kunda "Jizzax" maxsus industrial zonasida Xitoyning "Xuavey" "ZTE", "Venchjou Szinshen", "Xanchjou Djongvu Elektronik Meters" singari yetakchi kompaniyalari bilan hamkorlikda telekommunikatsiyalar, mashinasozlik, energetika va qurilish mollari jabhalarida umumiy qiymati 30 million AQSH dollaridan ortiq 10 dan ziyod sarmoyaviy loyiha hayotga tadbiiq etilmoqda.

1994 - yilda tuzilgan savdo-iqtisodiy bitimga ko'ra, ikki mamlakat o'rtasidagi iqtisodiy hamkorlikni rivojlantirish uchun barcha sharoitlar yaratilgan. Xitoy O'zbekistonning savdo sheriklari orasida eng yuqori o'rinlarni egallaydi.

O'zbekiston Respublikasi davlat statistika qo'mitasining ma'lumotlariga ko'ra, 2008 yil ikki tomonlama tovar ayriboshlash 1,296 mln AQSH dollari (143,4%ga o'sish) yetgan bo'lsa, shandan 257,38 mln AQSH dollari (+81,9%) eksportni va 1,039 mlrd AQSH dollari (+176,3%) import tashkil etgan.

2009 yil yanvar-fevral oylarida ikki tomonlama tovar aylanmasi 340 mln AQSH dollari (+112%), bundan XRRning eksporti 310 mln AQSH dollari (+128,7%), import esa - 30 mln AQSH dollarini (+30%) tashkil etdi.

2006 - yil avgust oyida Toshkent shahrida 7 savdo-iqtisodiy va ilmiy - texnikaviy hamkorlik bo'yicha O'zbek-Xitoy yig'ilishi bo'lib o'tgan. Bunda 200 dan ortiq xitoylik kompaniyalar ishtirok etgan.

2007 - yil aprel oyida Pekinda birinchi bor paxta savdosi bo'yicha o'zbek-xitoy yarmarkasi bo'lib o'tgan.

2006-2008 yillar 30 dan ortiq Xitoy kompaniyalari 4 sohadagi mini texnologiyalarga oid xalqaro yarmarkada ishtirok etdilar. (Toshkent, oktyabr-noyabr 2006 - yil, may 2007 - yil va oktyabr 2008 yil).

Neft va gaz sohasida investitsiyalar jadal ravishda rivojlanmoqda. Xitoyning milliy neft-gaz kompaniyasi Orol dengizi, Ustyurt, Buxoro-Xiva va Farg'ona yerlarida geologiya qidiruv ishlari olib borilmoqda.

Muhim voqealardan biri bu 2006 - yil 27-28 iyunda XRR davlat kengashi Bosh vaziri o'rinbosari Li Kesyanning O'zbekistonda tashrifi bo'lib, tashrif chog'ida 2 tomonlama muhim hujjatga imzo chekildi.

2009 - yilning boshlarida O'zbekiston Respublikasida jami 223 (XRR investitsiyalari) Xitoy kompaniyalari mavjud, bulardan: 180-SP, 43-100%lik Xitoy investitsiyasi asosida yengil sanoat, qishloq xo'jaligi mahsulotlarini qayta ishlash va xizmat ko'rsatish sohalarda faoliyat olib bormoqda.

Hozirgi davrda Xitoy Xalq Respublikasi bilan keng miqyosda hamkorlikni amalga oshirishga O'zbekiston tashqi iqtisodiy siyosatdagi ustivor yo'nalishlardan biridir. Strategik sheriklik o'rnatish to'g'risidagi qo'shma deklaratsiya (2012), shuningdek, 2013 - yili imzolangan Do'stlik va hamkorlik to'g'risidagi shartnoma hamda O'zbekiston - Xitoy aloqalarining shartnomaviy-huquqiy poydevori turli yo'nalishlarni qamrab olgan 220 dan ortiq hujjatdan iboratdir.

2016 - yil 21 - iyun kuni O'zbekiston Respublikasining birinchi Prezidenti Islom Karimovning taklifiga binoan Xitoy Xalq Respublikasi Raisi Si Szinpin davlat tashrifi bilan mamlakatimizga kelgan edi. "O'zaro tovar ayriboshlash hajmi muttasil o'sib bormoqda. 2016 - yilning dastlabki to'rt oyida tovar ayriboshlash hajmi 1,4 milliard dollarni tashkil etgan. Xitoyning O'zbekiston iqtisodiyotiga jalb qilgan investitsiyalari va kreditlari hajmi 6,5 milliard dollardan oshgan. Mamlakatimizda Xitoy kapitali ishtirokida tashkil etilgan 650 dan ziyod korxona faoliyat ko'rsatmoqda.

Xitoy biznes sub'ektlari Dehqonobod kaliyli o'g'itlar zavodi va Qo'ng'iro't soda zavodi qurilishida ishtirok etgan. "Huawei" kompaniyasi bilan hamkorlikda mamlakatimiz telekommunikatsiya tarmoqlarini rivojlantirish bo'yicha 20 loyiha amalga oshirilgan. Xitoy Davlat taraqqiyot banki va Eksimbanki kreditlari evaziga sog'liqni saqlash, ta'lim, energetika, transport va boshqa sohalarda 40 dan ziyod loyiha bajarilgan.

Xulosa va takliflar. Umuman olganda o'tgan davr mobaynida O'zbekiston Respublikasi va Xitoy xalq respublikasi o'rtasida keng qamrovli hamkorlik aloqalari o'rnatilib, bugungi kunga kelib o'zining yangi bosqichiga chiqdi. Keyingi yillarda bu hamkorlik bundanda taraqqiy etishi shubhasizdir.

ADABIYOTLAR

1. Новые перспективы торгово-экономического сотрудничества между СУАР Китая и Узбекистаном //Китайский информационный Интернет-Центр, 2008. 21 января.
2. Ирода Умарова. Посол Китая Юй Хунцзюнь: Узбекистан – страна с бол ьшим потенциалом// www. uza., 28.08.2007 14:22.
3. Ўзбекистон - Хитой: ҳамкорлик стратегик шериклик асосида изчил ривожланмокда.<http://kun.uz/104190?q=%2F104190> 2015 й.
4. Jamiyat va boshqaruv. 2008. 3-son.-B. 38.
5. Xalq so'zi gazetasi, 2009. 27 mart.
6. Ma'rifat gazetasi, 2007. 28 mart.
7. Xalq so'zi gazetasi, 2009. 16 iyun.
8. O'zbekiston – Xitoy: hamkorlikning yangi bosqichi – har tomonlama strategik sheriklik.<http://uza.uz/oz/politics/zbekiston-khitoy-amkorlikning-yangi-bos-ichi-ar-tomonlama-st-22-06-2016>.

UDK:159.9(575.1)

Abdulazizbek O'TKIROV,
Toshkent davlat universiteti magistranti
E-mail: uabdulazizbek@mail.ru.

Tarix fanlari doktori (DSc), dotsent D.Abdullayev taqrizi asosida

THE STATE OF DEVELOPMENT OF PHILANTHROPIC ACTIVITY IN THE RENEWING UZBEKISTAN (ON THE EXAMPLE OF DOMESTIC AND FOREIGN COMPATRIOTS)

Annotation

This article is devoted to the development of patronage in our country. Today, public activities such as local sponsorship and patronage, which have formed the best traditions of charitable activities, are of great interest in Uzbekistan. In recent years, the intelligentsia of our society has been restoring patronage activities that lost their essence in Soviet times. This article discusses some of the problems of this activity.

Key words: Patronage, Virgil and Horace, entrepreneurs, Alisher Usmanov, Fattah Shodiev, Salim Abduvaliev, Gafur Rakhimov, AIBA, Iskander Makhmudov, "International Shodiev Foundation", Olympic Committee.

СОСТОЯНИЕ РАЗВИТИЯ БЛАГОТВОРИТЕЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В ОБНОВЛЯЮЩЕМ УЗБЕКИСТАНЕ (НА ПРИМЕРЕ ОТЕЧЕСТВЕННЫХ И ЗАРУБЕЖНЫХ СООТЕЧЕСТВЕННИКОВ)

Аннотация

Данная статья посвящена развитию меценатства в нашей стране. Сегодня в Узбекистане большой интерес вызывает такая общественная деятельность, как местное спонсорство и меценатство, сформировавшие лучшие традиции благотворительной деятельности. В последние годы интеллигенция нашего общества восстанавливает меценатскую деятельность, утратившую свою сущность в советское время. В данной статье рассматриваются некоторые проблемы данной деятельности.

Ключевые слова: Меценатство, Вергилий и Гораций, предприниматели, Алишер Усманов, Фаттах Шодиев, Салим Абдувалиев, Гафур Рахимов, АИБА, Искандер Махмудов, "Международный фонд Шодиева", Олимпийский комитет.

YANGILANAYOTGAN O'ZBEKISTONDA METSENATLIK FAOLIYATINING RIVOJLANISH HOLATI (MAHALLIY HAMDA XORIJDAGI VATANDOSHLARIMIZ MISOLIDA)

Annotatsiya

Mazkur maqola yurtimizda metsenatlik faoliyatini taraqqiy etishiga bag'ishlangan. Bugungi kunda O'zbekistonda xayriya faoliyatining eng yaxshi an'alarini shakllantirgan mahalliy homiylik hamda metsenatlik kabi ijtimoiy faoliyat katta qiziqish uyg'otmoqda. So'nggi yillarda jamiyatimiz ziyolilari sovet davrida o'z mohiyatini yo'qotgan metsenatlik faoliyatini tiklamodalar. Mazkur maqolada ushbu faoliyatning ba'zi muammolari xususida fikr yuritiladi.

Kalit so'zlar: Metsenatlik, Virgil va Goratsiya, tadbirkorlar, Alisher Usmonov, Fattoh Shodiyev, Salim Abduvaliyev, G'ofur Rahimov, AIBA, Iskandar Mahmudov, "Shodiyev Xalqaro fondi", Olimpiya qo'mitasi.

Kirish. Darhaqiqat, 2023-yil O'zbekistonda "Insonga e'tibor va sifatli ta'lim" yili deb e'lon qilindi va shu munosabat bilan boy tarixga ega bo'lgan yurtimizda metsenatlik faoliyatini eng yaxshi an'alarini shakllantirgan arboblarning ko'plab yorqin misollarini o'zida mujassam etgan mahalliy metsenatlik kabi ijtimoiy masala katta qiziqish uyg'ota boshladi. Bugungi kunda biz metsenatlik paydo bo'lishining aniq sanasini ayta olmaymiz, ammo shuni ayonki, o'zga insonga yordam berish uchun axloqiy ehtiyoj ko'p ming yillar davomida shakllangan.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur yonalish bo'yicha dunyoda ko'p olimlar tadqiqot ishlarini olib borishmoqda. Mahalliy olimlarimiz ham mazkur yo'nalish bo'yicha samarali faoliyat olib borishmoqda. Masalan, D. Abdullayevning fikriga ko'ra metsenatlik tarixiy davrlarda turlicha aks etib, har xil yondashuvlar asosida shakllanib kelgan. Homiylik va saxovat hamda metsenatlik kishilararo munosabatda birdaniga, to'satdan paydo bo'lib qolmagan. Ular qadimdan inson paydo bo'lganidan buyon asta-sekin, dialektik tarzda rivojlanib, muhim insoniy qadriyat darajasiga ko'tarila brogan [1].

Tarixga nazar tashlar ekanmiz, antik davrda imperator Avgustning diplomatik, siyosiy va xususiy topshiriqlarni bajargan Metsenat ismli maslahatchisi buning yaqqol misolidir. Miloddan avvalgi 40-yilda Metsenat tomonidan

tashkil etilgan do'stona jamoa orasida ko'plab mohir shoirlar bor edi. Virgil va Goratsiyani shular qatoriga kiritish mumkin. Metsenat faoliyati davomida o'tgan davrlarning eng yaxshi an'alarini meros qilib olgan to'garak yaratdi. Qadimgi madaniyatning taniqli tadqiqotchisi M.L.Gasparov ta'kidlashicha: "Oldingi davrlarda to'garak rahbari va a'zolari o'rtasidagi munosabatlar iyerarxik tizimli hamda teng huquqli do'stona bo'lgan, Metsenat to'garagida esa ular bir-biri bilan mujassamlashgan" [2]. Metsenatning oliyjanob faoliyati uning ismini butun dunyo tarixiga va kelajakka muhrladi. Agar g'arbda metsenatlik axloqiy asos bilan bir qatorda huquqiy asosga ega bo'lsa (solliqlarni kamaytirish yoki ulardan ozod qilish), sharqda bu ko'pincha diniy urf-odatlar, axloqiy mezonlar bilan bog'liq bo'lib, rahm-shafqat, boshqalarga yordam berish zarurligini rag'batlantiradigan jamoatchilik fikri talablariga bo'ysungan.

O'zbekistonda metsenatlik faoliyatini ham yo'lga qo'yishga e'tibor qaratilib, turli xil taklif va mulohazalar bildirilmoqda. Eng avvalo, metsenatlik faoliyati – bu benetsiar (pul mablag'larini qabul qiluvchi yuridik yoki jismoniy shaxs) tomonidan O'zbekiston Respublikasining moddiy va nomoddiy madaniy merosini tashkil qiluvchi madaniy ob'ektlarni qo'llab-quvvatlash va rivojlantirish maqsadida beminnat ravishda har qanday mulkiy huquqlarning berilishi,

pul qiymatiga ega ishlarning bajarilishi, xizmatlarning taqdim etilishi hisoblanadi. 2018-yilning 6-iyunida O'zbekistonda "Metsenatlik faoliyati va madaniy homiylik to'g'risida"gi qonun loyihasi muhokama uchun taqdim etildi. 7-iyun kuni Xalqaro Press-klub, Madaniyat vazirligi va uning qoshidagi Madaniyat va san'at fondini rivojlantirish fondi hamkorligida o'tgan "Metsenatlik – yangi an'ananing shakllanishi" sessiyasida ushbu qaror loyihasi bo'yicha fikrlar almashildi va xorijiy malakali mutaxassislar tajribasi taqdimoti o'tkazildi. O'zbekiston Respublikasining metsenatlik to'g'risida qonuni qonunchilik palatasi tomonidan 2019-yil 14-avgustda qabul qilinib senat tomonidan 2019-yil 11-oktabrda ma'qullangan [3,]. Shuni ta'kidlash joizki, D. Qoraboyevaning fikriga ko'ra madaniyat va san'at sohasida menejment va marketing usullarini joriy etish kun tartibida turibdi, bu esa madaniyatni rivojlantirishdan manfaatdor, boy va badavlat shaxslarni, tashkilotlar va kommersiya o'choqlarini metsenatlik, homiylik harakatiga jalb etishni taqozo etmoqda. Masalan, AQShda madaniyat san'at muassasalarining 80-85 foizi ana shunday tartibda, ya'ni kommersiya qonuniyatlariga muvofiq tashkil etilgan. Bu ko'rsatkich Germaniyada 90 foizdan ziyod, Angliyada esa 75 foiz atrofidadir. Ilg'or davlatlarda madaniyat va san'at muassasalarini tashkil etish va boshqarish ishlariga davlat idoralari, boshqaruv institutlari aralashmaydi. Ularning faoliyati asosan kommersiya, o'zini o'zi moddiy ta'minlash va metsenatlar orqali olib boriladi. O'zbekistonda metsenatlik qonun yordamida qo'llab quvvatlanadi, ammo u hali madaniyat va san'at sohasida, ayniqsa moddiy tarixiy-madaniy merosga oid ob'ektlarni ta'mirlash, asrash va tiklashda deyarli qatnashmayapti. Koronavirus tarqalgan paytda moddiy yordamga muhtoj oilalar va kishilarga beminnat xizmat qilgan, mablag'lar ajratgan tadbirkorlarimiz topildi. Sardoba fojiasi ro'y berganida butun viloyatlardan kishilar jabr ko'rganlarga yordamlar uyushtirishdi. Shunday yordamlarni moddiy tarixiy-madaniy yodgorliklarni tiklash va asrashga hamda chet elda yoshlarimizni ta'lim olishiga ko'mak sifatida ham uyushtirish mumkin [4].

Boy tariximizda metsenatlar o'z o'rniga ega bo'lgan, ammo sovet davrida O'zbekistonda metsenatlik institutini rivojlantirish va faoliyati jarayoni to'xtatildi, shuning uchun zamonaviy jamiyatda metsenatlik va filantropiya an'analari yangi avlod bo'lmish o'zbek tadbirkorlarining xayriya faoliyatida jonlana boshladi. Zamonaviy mahalliy metsenatlikni nima ajratib turadi? O'zbek tadbirkorlari uchun metsenatlik hamda homiylik hayot normasiga aylandi, deb aytishga hali erta, ammo xayriya shakli sifatida u asta-sekin tarqalmoqda. Ishbilarmonlar tomonidan moliyaviy qo'llab-quvvatlash asosan "maqsadli" xarakterga ega, ayrim yordam turlari, qoida tariqasida, teatrlar, kutubxonalar, muzeylar faoliyatida emas, balki ma'lum spektakllar, dasturlar, taniqli qo'shiqchilar, musiqachilar va boshqalarga berilgan.

Mamlakatimizda metsenatlikning rivojlanishi ko'plab omillarga bog'liq. Metsenatlar faol va kengroq harakat qilishlari mumkin. Ular o'zlarining diqqat mavzusini tanlash ufqlarini cheklamasdan, Vatan kelajagiga bo'lgan muhabbatdan boshqa hech narsa bilan bog'liq bo'lmisalar, bu mumkin. Shuni ta'kidlash kerakki, bugungi dunyoda kechayotgan qiyin sharoitlarda, milliy madaniyatni saqlash va rivojlantirish masalasi turganda, o'z faoliyatini madaniyat, san'at, sport hamda fan vakillari bilan tizimli, beg'araz hamkorlikda quradigan, umumiy manfaat, Vatanga xizmat qilishni boylik, shon-sharaf, tinch hayotga intilishdan ustun qo'yadigan yangi turdagi metsenatlar shakllanmoqda. Bugungi kunda bunday metsenatlar hali ham kam, ammo mavjud. Ular qatorida Alisher Usmonov, Fattoh Shodiyev, Salim Abduvaliyev va G'ofur Rahimov hamda Vatanimizning boshqa taniqli shaxslari va kompaniyalari bor.

Biz o'ylaymizki, hamma ham oddiy sportchidan AIBA a'zosiga, so'ngra prezidentiga qadar qiyin yo'lni bosib

o'tishga qodir emas. Biroq, inson xarakterining qat'iyligi, hamkorlik qilish, to'g'ri yo'l-yo'riq ko'rsatish va keng fikrlash qobiliyati G'ofur Rahimovga sport va biznesda muvaffaqiyat qozonishga imkon berdi. Biroq, sport va biznesdagi muvaffaqiyatlar G'ofur Rahimovning ma'nan yetuk bo'lishiga halaqat bermadi, uni insonlarga yordam berish istagidan to'xtatmadi. Natijada, metsenatlik va homiylik uning hayot tarziga aylandi va hozirda nafaqat tadbirkorligi bilan mashhur balki qit'ada sportni rivojlantirishga ham yordam beradigan metsenat sifatida tanilgan.

Yuqorida ta'kidlaganimizdek, sport G'ofur Rahimov hayotida doimo asosiy o'rin tutgan. O'smirlik yillari G'ofur Rahimov sport bilan jiddiy shug'ullangan, ayniqsa boks sport turiga qiziqqan. U shuningdek tennis va futbolni yaxshi o'ynaydi. U o'zbekistonlik sportchilarni yirik xalqaro turnirlarda ishtirok etishlarida homiylik qilmoqda [5].

Shuni ta'kidlash kerakki, so'nggi yillarda ta'lim tizimida ham katta o'zgarishlar amalga oshirilib modernizatsiya qilishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Bulardan keng foydalangan G'ofur Rahimov ta'lim sohasida ham metsenatlikni amalga oshirib kelmoqda. Masalan, G'ofur Rahimov O'zbekistonda birinchi STEAM maktabini qurdirishga ko'mak berdi. Ta'lim muassasasi Toshkent viloyati Quyi Chirchiq tumanidagi tadbirkor hamda metsenat G'ofur Rahimov homiyligida 45-sonli eski maktab binosi o'rnida qurilgan. Maktab eng zamonaviy uskunalar va zamonaviy axborot texnologiyalari bilan jihozlangan. Maktab 2021-2022 - o'quv yili arafasida ochildi. Ochildishda G'ofur Rahimov o'sha paytdagi vazir Sherzod Shermatov bilan birgalikda shaxsan ishtirok etdi [6]. Homiylik asosida to'liq jihozlanib, qurib berilgan maktab Quyi Chirchiq aholisi, shu bilan birga yoshlar uchun mustaqilligimizning o'ttiz yilligi bayramiga munosib sovg'a bo'ldi, deyiladi vazirlik xabarida [7]. Biz o'ylaymizki yoshlarimiz bunday innovatsion maktablarda o'qib kelajakda Vatanimiz ravnaqi uchun o'z hissalarini qo'shishadi. Boshqa boylarimizga ham bu o'rnak bo'lishi lozim. Zero kelajak yoshlar qo'lida.

Yana bir mahalliy metsenat va homiylardan biri Salim Abduvaliyevdir. Hozirgi kunda Salim Abduvaliyev O'zbekistonda kurash rivoji va uni jahon miqyosiga olib chiqishga juda katta hissa qo'shib kelmoqda. U bir nechta Mehribonlik uylarida bolalar uchun erkin kurash bo'yicha seksiyalar tashkil qilib, yoshlarning kurashga bo'lgan qiziqishlarini har taraflama qo'llab-quvvatlamogda. O'zbekistonning eng badavlat fuqarolaridan biri sifatida ko'plab xorijiy hamda, mahalliy musobaqalar va turnirlarga homiylik qilib, yosh iqtidorlarni xalqaro olimpiadalarda ishtirok etishlari uchun homiylik qilib, imkoniyatlar yaratib bermoqda [8]. Salim Abduvaliyev bir necha yil davomida Tennis bo'yicha O'zbekiston Prezidenti Kubogiga homiylik ham qilgan. Shuningdek, erkin kurash bo'yicha Jahon chempionati, "Gran-pri" xalqaro turniri, erkin kurash bo'yicha O'zbekiston Mustaqillik kubogiga homiylik qilib kelmoqda [8].

2022-yilda Sankt-Peterburgda mashhur Nobel mukofoti asoschisining ukasi ixtirochi olim va metsenat Lyudvig Nobel mukofotini topshirish marosimi bo'lib o'tdi. Har yili o'tkaziladigan XVI mukofot topshirilishida ilm-fan, madaniyat va san'atning taniqli ustalari, dunyoning turli mamlakatlaridagi taniqli jamoat arboblari, jumladan, O'zbekiston milliy Olimpiya qo'mitasi raisining o'rinbosari, O'zbekiston sport kurashi assotsiatsiyasi rahbari, xizmat ko'rsatgan murabbiy, iqtisod fanlari nomzodi, dunyoning bir qancha nufuzli universitetlarining faxriy doktori, metsenat Salim Abduvaliyev ham ishtirok etdi[9]. Darhaqiqat, o'sha paytda Toshkentda "Qo'qon xonligi tarixi" kitobi chop etilgan bo'lib, uning mualliflari Jdanov nomli kolxoz raisi Qirg'izboy Abduvaliyev, keyinchalik esa uning o'g'li Salim Abduvaliyev

qiyin paytlarda Qo'qon xonlarining avlodlariga yordam qo'lini cho'zganini yozishgan[10].

O'zbekistonga sarmoya kiritish masalasida ham metsenat va homiylarning o'rni yuqoriligini ta'kidlab o'tish lozim. Ayniqsa, sarmoyador vatandoshlarimizning insonparvarlik faoliyatini nafaqat O'zbekiston, balki jahon mamlakatlarida kuzatish ham mumkin. Bugun o'z Vatani O'zbekistonga investitsiya kiritishni, mamlakatimizni har tomonlama rivojlantirishni xohlayotgan xorijdagi bir qancha vatandoshlarimizni aytib o'tish mumkin. Jumladan, Alisher Usmonov, Fattoh Shodiev, Iskandar Mahmudov kabi shaxslar shular sirasiga kiradi. 2018-yilning 23 - iyun kuni O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev "O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzurida O'zbekistondagi Islom madaniyati markazini tashkil etish chora tadbirlari to'g'risida"gi Qarorni imzoladi. Markazning ma'muriy va asosiy binolarini qurish, uning moddiy-texnik bazasini mustahkamlash borasidagi ishlar mashhur vatandoshimiz, tadbirkor Alisher Usmonovning homiyluk xayriya mablag'lari hisobidan amalga oshirilishi qarorda belgilandi[1]. Shuningdek, Alisher Usmonov ushbu markazga qiymati 8 mln. dollarga teng bo'lgan 4 923 nomdagi nodir kitoblar kolleksiyasini [11] taqdim etdi [11]. Alisher Usmonovning mablag'i hisobiga yaqin kunlarda Buxoro shahri va uning atrofiga ham 10 gektardan kattaroq bo'lgan maydonda butun bir zamonaviy turistik kompleks – sayilgoh bunyod etilishi ham rejalashtirildi. Ayni paytda "Paxtakor" klubi nizom jamg'armasining 80 foizi Alisher Usmonovga tegishli. Hozirgacha klubni rivojlantirishga homiy tomonidan 20 million dollar miqdorida sarmoya kiritilgan. Barcha qulayliklarga ega, FIFA talablari asosida bunyod etiladigan zamonaviy stadionning loyiha qiymati 100 million dollarni tashkil etishi rejalashtirilgan [12]. Alisher Usmonov tomonidan Namangan viloyatidagi "Obod qishloq" va "Obod mahalla" dasturlari ijrosi uchun 50 mln. dollar miqdorida mablag' ajratilganligini ham ta'kidlab o'tish joiz[13].

Belgiyaning eng boy kishisi hisoblanuvchi yana bir vatanimiz vakili Fattoh Shodiyevning xalqaro jamg'armasi 2017 - yil 28 - avgustda Adliya vazirligi tomonidan O'zbekistondagi vakolatxonasini davlat ro'yxatidan o'tkazdi. Jamg'armaning O'zbekistondagi vakolatxonasining asosiy

maqsadi O'zbekiston Respublikasi hududida joylashgan bolalar uylariga gumanitar ko'mak va aholiga tibbiy yordam ko'rsatish loyihalariga xayriya yordami ko'rsatishdan iborat[1]. Jamg'armaning O'zbekistondagi vakolatxonasini rahbari etib Keyt Elizabet Maguayr tayinlandi. Fattoh Shodiyev xalqaro jamg'armasi 1996 - yilda asos solingan bo'lib, nodavlat xayriya tashkiloti hisoblanadi. Shodiyev xalqaro jamg'armasining bosh ofisi Lixstenshteyn knyazligida joylashgan bo'lib, asosiy maqsadi ilmiy, tibbiy, ijtimoiy, madaniy va ta'lim sohalarida loyihalarni qo'llab-quvvatlash va homiyluk qilish hisoblanadi[14]. Fattoh Shodiyev tashabbusi bilan "Shodiyev Xalqaro fondi" jamg'armasi tomonidan Sirdaryo viloyatini ijtimoiy-iqtisodiy qo'llab-quvvatlash, xususan, Sirdaryo xalqining turmush tarzini yanada yaxshilash, obodonlashtirish, bunyodkorlik ishlari uchun homiyluk hisobiga 40 mlrd. so'm mablag' ajratilishi rejalashtirilib, mablag'ning qariyb 30 mlrd. so'mi viloyatning maxsus hisob raqamiga tushirildi. Mazkur mablag'lar "Obod qishloq" dasturi doirasida amalga oshirilishi belgilangan viloyatning chekka qishloqlarini obodonlashtirish, muhandislik-kommunikatsiya tarmoqlari va ijtimoiy soha ob'ektlarini, avtomobil yo'llarini, oqova suv tizimlarini mukammal ta'mirlash, aholini turmush tarzini yaxshilash uchun yo'naltirilishi, shuningdek, mablag'ning bir qismi prezident tashabbusi bilan Xovos tumanida barpo etilayotgan "Xovos city" qurilishiga sarflanishi belgilangan[15].

Tahlil va natijalar. Shuni ta'kidlash kerakki, mamlakatimizda madaniyat va san'atni hamda ta'lim sohasini qo'llab-quvvatlash maqsadida metsenatlikni rivojlantirishni rag'batlantirishning asosiy yo'nalishlari shakllantirilmoqda. Bunda albatta mahalliy ziyolilarimiz hamda boylarimiz va xorijdagi vatandoshlarimizning o'rni beqiyosdir.

Xulosa va takliflar. Xulosa qilib aytganda, jamiyatning osoyishtaligi, iqtisodiyotning keyingi yillarda ko'tarilishi, xalq turmush darajasining o'sishi, istiqbolda shubhasiz kelajak avlod qo'lida. Shu nuqtai nazardan, yoshlarimiz uchun sarmoya qilish ularni qo'llab quvvatlash nafaqat davlat yoki metsenatlar tomonidan, balki barchamizni qo'limizdan keladi. Boy hamda dono xalqimiz ushbu ijtimoiy hodisaning rivojlanishi uchun harakat qilishi zarur. Va bu albatta kelajakda o'z mevasini beradi deb ishonamiz.

ADABIYOTLAR

1. Абдуллаев Д. Ўзбекистонда хайрия ва хомийликнинг ривожланиш тарихи (XIX аср иккинчи ярми – XXI аср бошлари). - Тошкент Innovatsiya-ziyo 2019. – Б.100.
2. Гаспаров М.Л. Поэт и поэзия в римской культуре // Избранные труды. В 3 т., М.: Изд-во Языки русской культуры, 1997. -В. 78.
3. O'zbekiston Respublikasining metsenatlik to'g'risida qonuni. <https://lex.uz/docs/4556122>
4. Современные научные решения актуальных проблем. М., 2020. –В.136.
5. Wikipediya ochiq ensiklopediya. https://uz.wikipedia.org/wiki/BBofur_Rahimov
6. O'zbekiston Respublikasi maktabgacha va maktab ta'limi vazirligi axborot xizmati. <https://uzedu.itsm.uz/ru/news/402>
7. Предприниматель Гафур Рахимов построил первую в Узбекистане STEM-школу. <https://www.xabar.uz/ru/talim/gofur-rahimov-puliga-ixtisoslashgan>
8. Yangi O'zbekiston. Salim Abduvaliyev – O'zbekistonning mashhur shaxsi haqida ma'lumotlar. <https://yuz.uz/news/salim-abduvaliev--ozbekistonning-mashhur-shaxsi-haqida-malumatlar>
9. Заместитель председателя НОК, известный меценат Салим Абдувалиев получил премию Нобеля. <https://podrobno.uz/cat/obchestvo/zamestitel-predsdatelnya-nok-izvestnyy-metsenat-salim-abduvaliev-poluchil-premiyu-nobelya/>
10. Salim Abduvaliyev kim? Vesti.uz. 2020. <https://vesti.uz/kto-on-etot-salim/>
11. <https://kun.uz/uz/news/2019/01/22> (23.01.2019)
12. <https://kun.uz/uz/news/2018/08/23> (18.10.2018)
13. <http://www.xabar.uz/uz/iqtisodiyot/> (18.10.2018)
14. <https://sputniknews-uz.com/society/20170907/6239803.html/> (16.10.2018)
15. <https://kun.uz/news/2019/04/11/milliarder-fattoh-shodiyev-sirdaryo-viloyatiga-40-mlrd-som-ajratyapti/> (12.04.2019)

Aziz FAYZULLAYEV,
Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti tayanch doktoranti
E-mail: fayzullayevazizbek162@gmail.com

TDSHU dotsenti, tarix fanlari nomzodi U.Abdullayev taqrizi asosida

“ISTANBUL PROCESS” AS THE LARGEST PLATFORM FOR SOLUTION OF THE AFGHAN PROBLEM

Annotation

This article is dedicated to the activities of the “Istanbul Process – Heart of Asia” structure, created as a result of the need for important regional structures in the context of the complicated situation in Afghanistan. The article refers to the working mechanism, structural structures and activities of this project. Also, opinions were expressed about the shortcomings of the structure along with the positive works and economic projects implemented within the framework of this initiative.

Key words: Istanbul process, Heart of Asia, terrorism, national reconciliation, drugs, regional cooperation, AfPak plan.

«СТАНБУЛЬСКИЙ ПРОЦЕСС» КАК КРУПНЕЙШАЯ ПЛАТФОРМА ДЛЯ РЕШЕНИЯ АФГАНСКОЙ ПРОБЛЕМЫ

Аннотация. Данная статья посвящена деятельности структуры «Стамбульский процесс – сердце Азии», созданной в результате необходимости в важных региональных структурах в условиях сложной ситуации в Афганистане. В статье говорится о рабочем механизме, структурных структурах и мероприятиях данного проекта. Также были высказаны мнения о недостатках структуры, а также о положительных работах и экономических проектах, реализуемых в рамках данной инициативы.

Ключевые слова: Стамбульский процесс, Сердце Азии, терроризм, национальное примирение, наркотики, региональное сотрудничество, план АфПак.

“ISTANBUL JARAYONI” AFG‘ON MUAMMOSINI HAL QILISH BO‘YICHA ENG YIRIK PLATFORMA SIFATIDA

Annotatsiya

Ushbu maqola Afg‘onistondagi vaziyatning murakkablashuvi sharoitida muhim mintaqaviy tuzilmalarga ehtiyoj natijasida tuzilgan “Istanbul jarayoni – Osiyo yuragi” tuzilmasining faoliyatiga ba’g‘ishlanadi. Maqolada ushbu loyihaning ishlash mexanizmi, tarkibiy tuzilmalari va faoliyatiga murojaat qilingan. Shuningdek, ushbu tashabbus doirasida amalga oshirilgan ijobiy ishlar va iqtisodiy loyihalar bilan birgalikda tuzilmaning kamchiliklari haqida ham fikrlar bildirilgan.

Kalit so‘zlar: Istanbul jarayoni, Osiyo yuragi, terrorizm, milliy yarashuv, narkotik moddalar, mintaqaviy hamkorlik, “AfPak” rejasi.

Kirish. Afg‘onistondagi cho‘zilgan mojarolar butun mintaqalar hayotiga ta’sir ko‘rsatdi: ekstremizm va terrorizm tahdidi, narkotik moddalar va noqonuniy qurol savdosi ko‘lami oshishi mintaqalar davlatlarining umumiy integratsion jarayonlariga salbiy ta’sir qildi. Shu fonda afg‘on mojarosini hal qilishda mintaqaviy yondashuvlarga tobora ko‘proq e’tibor qaratib kelinmoqda. 2011-yilda Afg‘onistonning Yevroosiyo-dagi keng doiradagi o‘yinchi bilan o‘zaro hamkorligini oshirishga qaratilgan Istanbul jarayoni boshlandi. Ushbu format ishtirokchilar davlatlar o‘rtasidagi o‘zaro hamkorlikni mustahkamlashda, Kobul va xalqaro hamjamiyatning mintaqaviy barqarorlikka erishish yo‘lidagi sa’y-harakatlarini sinxronlashtirishda muhim rol o‘ynashga mo‘ljallangan. Forum bir qator muhim infratuzilma loyihalarini amalga oshirishga xizmat qildi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Afg‘oniston va undagi ijtimoiy-siyosiy jarayonlar haqida A. Medvedevning Afg‘onistonning neytral davlat sifatidagi rolini baholashga bag‘ishlangan tadqiqotini misol keltirish mumkin. Muallifning fikricha, bunday rol mamlakat hamda mintaqalar tinchligi va barqarorligi masalasini ta’minlashi mumkin[1]. So‘nggi yillarda ekspertlar SHHTning afg‘on mojarosini hal etishdagi roliga e’tibor qaratib boshladilar. Bu yo‘nalishdagi tadqiqot namunalari orasida A.A. Knyazevning maqolasini[2] alohida ta’kidlash kerak. Yoki ushbu maqola mavzusiga yaqin bo‘lgan Kseniya Ishbuldinning “Nizoli jarayonlarda mintaqaviy muvofiqlashtirish: Afg‘onistonda barqarorlikni ta’minlash

bo‘yicha Istanbul jarayoni[3]” nomli maqolasida Istanbul jarayoni xususida “Bu dunyodagi eng yirik mintaqaviy birlashmalardan biri bo‘lib, geografik ko‘lami yer maydonining taxminan 27% ni egallaydi. Bu tashabbus Afg‘oniston va mintaqadagi barcha mamlakatlar manfaatlariga xizmat qiladi”, deya ushbu tashabbusni yuqori baholagan.

Tadqiqot metodologiyasi. Xalqaro kaolitsiya qo‘shinlari Afg‘onistonga kirgan sanadan boshlab Afg‘onistonda tinchlik va iqtisodiy barqarorlikni ta’minlash bo‘yicha ko‘plab xalqaro uchrashuvlar tashkil qilindi. Bu amaliy harakatlarning dastlabkisi Germaniyaning Bonn shahrida o‘tkazilgan yuqori darajadagi uchrashuv bilan boshlandi. Ammo Xalqaro tashabbuslar 2001-yilda Bonnda istiqbolli boshlanganiga va xalqaro hamjamiyatning ko‘p yillik sa’y-harakatlariga qaramay, Afg‘onistonda tinchlik va barqarorlik to‘la o‘rnatilmadi. Bunday sharoitda mojaroni hal qilishda manfaatdor tomonlarni jalb qiluvchi mintaqaviy yondashuv afg‘on muammosini tinch va barqaror hal etishning muhim elementiga aylandi. Natijada Afg‘oniston masalasiga Amerika yangicha yondashuv zarurligini tushundi. 2009-yil Barak Obama hokimiyat tepasiga kelishi bilan Afg‘onistondagi mojaroni hal qilishning yangi rejasi – “AfPak” paydo bo‘ldi. Ushbu strategiyaga ko‘ra Amerika uchun Afg‘oniston va Pokistonni yagona harbiy-siyosiy makon sifatida qabul qilindi.

Tahlil va natijalar. Ushbu strategiya muallifi 2009-yildan boshlab AQSh Prezidentining Afg‘oniston va Pokiston

bo'yicha maxsus vakili lavozimiga kelgan diplomat Richard Holbrooke hisoblanadi[4]. Ushbu loyihaga binoan B.Obama 2011-yil 22-iyunda AQSh qo'shinlarining bir qismini Afg'onistondan chiqarish bo'yicha buyruq berdi. Afg'onistonda loyihasi keyingi ustuvor masala sifatida mintaqada tinch va barqaror hamkorlik yaratish, Afg'oniston va unga qo'shni bo'lgan davlatlar hamda mintaqaviy tashkilotlar o'rtasida ko'p tomonlama muloqot va hamjihatlikni jadallashtirish maqsadida Istanbul jarayonini boshlash g'oyasiga asos bo'lib xizmat qildi. Yuzaga kelgan joriy tashabbus Afg'oniston va Turkiyaning faol ishtirokida amalga oshirildi.

Turkiya ham ushbu keng ko'lamli loyihaning bosh tashkilotchisi sifatida bir qator maqsadlarni o'z oldiga qo'ygan edi. Ularga mintaqada tinch va sog'lom muhit yaratish, loyihada qatnashuvchi mamlakatlart bilan do'stona aloqalarni rivojlantirish, Afg'oniston Islom Respublikasida tinchlik va barqarorlikka erishish uchun Afg'oniston va Pokiston o'rtasidagi hamkorlikni mustahkamlash va ular o'rtasida moderator vazifasini bajarish, xavfsizlik sohasidagi mintaqaviy aloqalarni rivojlantirishga hissa qo'shish kabilar kirgan. Afg'oniston uchun bunday ko'p tomonlama formatda faoliyat yuritish Pokiston bilan munosabatlarni barqarorlashtirish va mamlakatni mintaqaviy energetika va transport sohasida iqtisodiy loyihalarga integratsiya qilish uchun, qo'shimcha imkoniyat yarata olishi bilan e'tiborga molik edi. 2011-yil 2-noyabrda Istanbulda bo'lib o'tgan "Osiyo yuragi – Istanbul jarayoni" xavfsizlik va hamkorlik bo'yicha konferensiyasi yuqoridagi maqsadlarni amaldagi boshlang'ich nuqtasi bo'lib xizmat qildi. Istanbul jarayoni dialog va ishonchni mustahkamlash choralari orqali Afg'onistonga qaratilgan mintaqaviy xavfsizlik, iqtisodiy va siyosiy hamkorlikni rivojlantirishga qaratilgan keng qamrovli loyiha deb hisoblash mumkin[5]. Konferensiya Afg'oniston Islom Respublikasi va Turkiya Respublikasi prezidentlari, shuningdek, ishtirokchi davlatlar tashqi ishlar vazirlari, qo'llab-quvvatlovchi davlatlar va mintaqaviy/xalqaro tashkilotlar delegatsiyalari ishtirokida ochildi. Shu o'rinda shuni eslab o'tish kerakki, "Osiyo yuragi" atamasini birinchi bo'lib pokistonlik shoir Muhammad Iqbol o'z ijodida Afg'onistonga nisbatan ishlatgan. Iqbol o'z asarida Janubiy va Markaziy Osiyo, Xitoy va Yaqin Sharq o'rtasida o'ziga xos ko'priklarni bo'lgan Afg'onistonni Osiyoda o'ziga xos geografik ahamiyati borligini qayd etib o'tgan[6].

Ushbu yirik xalqaro tuzulmada ishtirokchi davlatlar Ozarbayjon, Afg'oniston, Hindiston, Eron, Qozog'iston, Xitoy, Qirg'iziston, Birlashgan Arab Amirliklari (BAA), Pokiston, Rossiya, Saudiya Arabistoni, Tojikiston, Turkiya va O'zbekiston kabi 15 ta davlat shuningdek, 17 ta qo'llab-quvvatlovchi davlat va 12 ta mintaqaviy va xalqaro tashkilotlar har yili tashqi ishlar vazirlar konferensiyasi, o'zaro hamkorlikni muvofiqlashtirish va amalga oshirish maqsadida diplomatik darajada muntazam uchrashuvlar o'tkazish bo'yicha tuzilgan tuzilmaviy bo'linmalar orqali hamkorlik qiladi[7]. Format 2002-yilda qabul qilingan "Yaxshi qo'shnihilik aloqalari to'g'risida"gi Kobul deklaratsiyasiga asoslanadi, unda Osiyo yuragi mintaqasining muvaffaqiyatli gullab-yashnashi uchun zarur bo'lgan qator yo'nalishlar belgilab berilgan. Hujjatda Afg'onistonda tinchlik va barqarorlikka erishishga qaratilgan jamoaviy sa'y-harakatlar olqishlanadi.

"Osiyo yuragi – Istanbul jarayoni" to'rtta asosiy qaror qabul qiluvchi organdan iborat: Yuqori darajadagi vazirlar konferensiyalari; Oliy mansabdor shaxslarning uchrashuvlari; Elchixonalar uchrashuvlari; Mintaqaviy texnik guruhlar.

2011-yil noyabr oyida mintaqaviy xavfsizlik va barqaror Afg'oniston uchun hamkorlik shiori ostida o'tkazilgan Istanbul konferensiyasida Afg'oniston "Osiyo yuragi" mintaqasidagi eng muhim davlat sifatida e'tirof etildi. Nodavlat sub'ektlar: jinoiy guruhlar, transchegaraviy narkotik

va qurol-yarog' savdosi, ekstremistik guruhlar va terrorchilar tahdidlariga qarshi turish uchun jamoaviy xavfsizlikni ta'minlash lozimligi qayd etildi. Konferensiyaning barcha ishtirokchilari afg'onlar boshchiligidagi milliy yarashuv va reintegratsiya jarayonini qo'llab quvvatlashga tayyor ekanliklarini bildirgan bo'lsa-da, ba'zi davlatlar jarayonning afg'onlar orasidagi milliy yarashuv g'oyasiga ishonchsizlik bilan qarashgan. Rossiya, Eron va Pokiston delegatlari afg'on masalalarini muhokama qilish uchun yana bir forum yaratish zarurligiga shubha bildirar ekan, jarayon tarkibidagi ushbu urinish oldingi shunga o'xshash loyihalarni takrorlaydigan platformaga aylanib qolishi mumkinligini eslatib o'tdilar. Xitoy va Rossiya bu loyihada AQShning mintaqaviy masalalarda o'z rolini oshirish va shu bilan birga Shanxay Hamkorlik Tashkiloti ta'sirini mintaqada zaiflashtirishga urinish deb hisoblaganlar. Eron esa jarayondagi Turkiyaning faol tashabbusini Amerikaning Afg'onistondagi mavjudligini qonuniylashtirishga qaratilgan urinish sifatida qabul qildi. Pokistonham biroq istamasdan Afg'onistonga yo'naltirilgan tashkilotni ma'qulladi. Ba'zi tashabbuslarning Islomobodga yoqmagani jihati esa loyiha a'zolariga uning azaliy raqibi Hindistonning ham ishtiroki bo'lganligi edi. Bu davlatlar bilan muloqot juda keskin kechdi va oxir-oqibat deklaratsiya natijasi noaniq bo'lib qoldi.

Birinchi konferensiyadan so'ng Kobul va Anqara kelgusi hamkorlik usullarini aniqlash uchun boshqa mamlakatlar ishtirokidagi maslahatlashuvlarni davom ettirdilar. 2011-yilgi uchrashuvdan buyon yana 8 ta vazirlar konferensiyasi bo'lib o'tdi. Istanbul jarayoniga haqida so'z ketar ekan hamkorliklarni yanada chuqurlashtirish masalasi dolzarb hisoblanadi hisoblanadi. Buni har yili o'tkaziladigan vazirlar konferensiyasining mavzulari ham tasdiqlaydi. Xususan, 2012-yil iyun oyida Kobulda "Istanbul jarayoni: Mintaqaviy hamkorlikning yangi dasturi" nomli ikkinchi vazirlar yig'ilishi bo'lib o'tdi, natijada oldingi konferensiyada belgilangan maqsadlarga erishish bo'yicha yo'l xaritasi, jumladan, Afg'oniston va uning yaqin va uzoq qo'shnilari ishtirokidagi siyosiy maslahatlashuvlar, ishonch chora-tadbirlarini amalga oshirishga bosqichma-bosqich yondashish, Afg'oniston bilan bog'liq turli mintaqaviy jarayonlar ishida izchillikni oshirish choralari ishlab chiqildi. 2013-yil aprel oyida Qozog'istonda bo'lib o'tgan uchinchi vazirlar konferensiyasining mavzusi "Osiyo yuragida ishonch va umumiy mintaqaviy manfaatlarni mustahkamlash orqali barqarorlik va farovonlik sari" deb belgilangan.

Olmaotada bo'lib o'tgan muhokama va munozaralarda uchta masala asosiy ahamiyat kasb etdi: 2014-yilda Afg'onistondan Amerika qo'shinlari olib chiqilgach mintaqaviy hamkorlik masalalarining keying istiqbollari; mintaqadagi davlatlar o'rtasidagi ziddiyatlar o'zaro hamkorlikni murakkablashtirib, ishonchni mustahkamlash bo'yicha kelishilgan chora-tadbirlarni amalga oshirishni so'roq ostiga qo'yishi mumkinligi masalasi; va nihoyat uchunchi masala mintaqaviy xavfsizlik uchun migratsiyaning ahamiyati.

Afg'oniston bo'yicha to'rtinchi vazirlar konferensiyasi 2014-yil 31-oktabr kuni Pekin shahrida "Osiyo yuragi mintaqasida barqaror xavfsizlik va farovonlikni ta'minlash bo'yicha hamkorlikni chuqurlashtirish" mavzusida bo'lib o'tdi. Bu galgi uchrashuvning asosiy yo'nalishlari: Xavfsizlik bo'yicha xalqaro kuchlar olib chiqib ketilgandan keyin Afg'onistonni rivojlantirish tashabbuslarini davom ettirish; Afg'onistonda tinchlik va xavfsizlikka erishish uchun yarashuv jarayonini ilgari surish; terrorizm va ekstremizmga qarshi kurash; afg'on qochqinlari muammosini bartaraf qilish; mintaqaviy iqtisodiy hamkorlikni faollashtirish kabi masalalar ustuvor bo'ldi.

2015-yil dekabr oyida Pokistonda bo'lib o'tgan beshinchi vazirlar konferensiyasida asosiy e'tibor Afg'oniston

Islom Respublikasida zo'ravonlikka chek qo'yish va tinchlikka erishishning kaliti sifatida Afg'onistonda milliy yarashuv jarayonini saqlab qolish zarurligiga, shuningdek, qochqinlarning transchegaraviy harakati, xavfsizlikka tahdidlarga qarshi kurashish va iqtisodiy munosabatlarni rivojlantirish uchun mintaqaviy hamkorlik kabi dolzarb masalalarga alohida urg'u berildi.

2016-yilning 1-noyabr kuni Hindistonning Amritsar shahrida "Muammolarni hal qilish, farovonlikka erishish" nomli formatning oltinchi sammiti bo'lib o'tdi. Afg'oniston rahbari M. A. G'ani va Hindiston Bosh vaziri Narendra Modi raisligida o'tgan uchrashuvda avvalgilarga nisbatan katta amaliy ahamiyatga ega bo'ldi. Sababi bu uchrashuvda terrorizm, ekstremizm kabi masalalardan tashqari Afg'oniston ishtirokidagi iqtisodiy loyihalarni amalga oshirish borasida bir qadam oldinga tashlandi. Afg'onistonning iqtisodiy farovonligini oshirish uchun mintaqaviy bozorlarga kirishining muhimligi masalalari muhokama qilindi. Konferensiya ishtirokchilari ko'p yillik iqtisodiy hamkorlik natijalarini sarhisob qildilar, buning natijasida energetika va kommunikatsiyalar sohasidagi loyihalar: Turkmaniston-Afg'oniston-Pokiston-Hindiston (TAPI) tranzit gaz yo'lagi loyihasini to'liq ishga tushurish, Turkmaniston va Afg'oniston o'rtasida Osiyo xalqaro temir yo'l koridorining "Imomnazar-Akina" stansiyalaridagi birinchi bosqichini ishga tushurish, shuningdek, Markaziy Osiyo davlatlari o'rtasidagi CASA-1000 elektr uzatish liniyasi tizimi, Turkmaniston-O'zbekiston-Tojikiston-Afg'oniston-Pokiston (TUTAP) energiya loyihasi, Afg'oniston, Hindiston va Eron o'rtasidagi Chabohor bandargohidan foydalanish to'g'risidagi bitim, Afg'oniston, Eron, Qirg'iziston, Xitoy va Tojikistonni bog'lashi ko'zda tutilgan besh tomonlama temir yo'l marshrutlarini ishga tushurish kabi kechiktirib bo'lmaz iqtisodiy masalalar qizg'in muhokama qilindi. Bu rejalarda Markaziy va Janubiy Osiyo o'rtasidagi o'zaro aloqalarni mustahkamlashda markaziy o'rin tutishi bilan bir qatorda ushbu loyihalarning amalga oshirilishi Afg'onistonga to'g'ridan-to'g'ri gaz yetkazib berish va yangi ish o'rinlari yaratishdan tashqari, gaz va temir yo'l tranzitlari orqali mamlakat byudjetiga qo'shimcha daromad keltirishi mumkinligi bilan ushbu uchrashuvning dolzarbligini yanada oshirdi.

Ozarbayjon poytaxti Boku shahrida 2017-yilning 1-dekabr kuni tashkil qilingan "Osiyo yuragida barqarorlik va iqtisodiy hamkorlik" yettinchi vazirlar konferensiyasi doirasidagi Istanbul jarayoni ishtirokchilari mintaqaviy o'yinchilar o'rtasida ishonchni oshirish va hamkorlikni rivojlantirish zarurligini yana bir bor tasdiqladilar. Mintaqaviy ishonch choralarini rivojlantirish orqali Afg'oniston barqarorligi va farovonligiga ko'maklashish maqsadi yana bir bor qayd etildi[16]. Konferensiya natijasida Turkiya 2018-yilda qo'shma korxona doirasidagi barcha tadbirlarni, jumladan, 2019-yilning birinchi yarmida Istanbul shahrida bo'lib o'tadigan sakkizinchi vazirlar konferensiyasini tashkil etish va mezbonlik qilish tashabbusi bilan chiqdi. Bo'lib o'tgan konferensiyada Istanbul deklaratsiyasi qabul qilindi. "Osiyo yuragi – Istanbul jarayoni" tashqi ishlar vazirlarining 9-konferensiyasi 2021-yil 30-mart kuni Dushanbe shahrida bo'lib o'tdi. Bu tadbiri Afg'oniston sobiq Prezidenti Ashraf G'ani bu kabi mintaqaviy konsensus afg'onlar uchun hayotiy muhim ekanini ta'kidlab "Osiyo yuragi – Istanbul jarayoni konferensiyasi Afg'onistonda 42 yildan beri davom etayotgan

urushga barham beradi, deb umid qilamiz" deya o'z fikrini bildirdi.

Mintaqaviy hamkorlik umumiy manfaatlar yo'nalishlarini aniqlashni talab qiladi. "Osiyo yuragi – Istanbul jarayoni" quyidagi sakkiz xil ishonch choralarini mustahkamlash guruhlariga bo'lib, unda jarayonning bir yoki bir nechta ishtirokchi mamlakatlari yetakchilik qiladi: Ushbu maqsadni amalga oshirish uchun tuzilgan ishonchni mustahkamlash choralari guruhlariga hozirda o'nta ishtirokchi davlat ixtiyoriy asosda boshchilik qilmoqda. Kobulda bo'lib o'tgan ikkinchi konferensiyada aytib o'tilganlar qatoriga tabiiy ofatlarni boshqarish (Qozog'iston va Pokiston boshchiligida), terrorizmga qarshi kurash (Afg'oniston, Turkiya va BAA), narkotiklarga qarshi kurash (Ozarbayjon va Rossiya), savdo investitsiya imkoniyatlarini oshirish (Hindiston), mintaqaviy infratuzilma (Ozarbayjon va Turkmaniston), ta'lim (Eron), qishloq xo'jaligini rivojlantirish (O'zbekiston va Pokiston) kabilar rahbarlik qiladi.

Ammo shuni ham ta'kidlash kerakki, Afg'onistonning yaqin va uzoq qo'shnilarining bir biridan farq qiladigan qarama-qarshi ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy maqsadlari Istanbul jarayoni doirasida qizg'in bahs-munozaralarga sabab bo'ldi. Afg'onistondagi beqarorlik, terrorizm, ekstremizm va narkotrafikning tarqalishi, albatta, muhim muammolar, biroq mintaqadagi barcha davlatlar ham bu tahdidlarning o'z mamlakatlari uchun xavfliligini to'liq angalay olmaydi. Afg'onistonda tinchlik o'rnatishning asosiy omili sifatida bu jarayonni yanada murakkablashtiradi, chunki tinchlikka qanday erishish kerakligi borasida pozitsiyalar turlicha. Bu pozitsiyalar mahalliy, milliy va mintaqaviy darajadagi bir qator nizolar bilan qorishib ketgan. Bu qorishiq va bahsli munosabatlar Hindiston va Pokiston, Pokiston va Afg'oniston, Eron va Saudiya Arabistoni, AQSh va Eron o'rtasidagi mintaqaviy bahslarda o'zini namoyon qilinmoqda. Pirovardida konsensusga erishish va mavjud muammolarni tushunishga qaratilgan qator urinishlarga qaramay, Afg'oniston-Pokiston munosabatlarida haligacha ijobiy o'zgarishlarga erishilmagan, bu esa format doirasidagi o'zaro hamkorlik samaradorligiga salbiy ta'sir ko'rsatgan edi.

Xulosa. Dastlab "Osiyo yuragi" mintaqasi bir biri bilan din va madaniyat, ijtimoiy va savdo aloqalari, umumiy tarix kabi kesishuvlar bilan namoyon bo'lgan. Bundan kelib chiqqan holda, Istanbul jarayoni ishtirokchilarga Afg'oniston va qo'shni davlatlarning siyosiy va iqtisodiy jihatdan muvaffaqiyatli kelajagi bevosita kollektiv xavfsizlik tizimiga bog'liqligini ko'rsatishi kerak edi. Bu transmilliy ekstremizm va terrorizmga qarshi kurashish, migratsiya inqirozini hal qilish, giyohvand moddalarni noqonuniy ishlab chiqarish va tarqatishning oldini olishni anglatadi. Afg'oniston barqarorligi Kobulning qo'shnilari bilan munosabatlari o'rtasidagi muvozanat va G'arb hamkorlarining doimiy yordamiga bog'liqligiga asoslanadi. Shu bilan birga, Istanbul jarayonining kichik muvaffaqiyati ham mintaqadagi inqirozlarning yanada o'sishining oldini olishga yordam berdi, shuningdek, uning barqaror rivojlanishi uchun yangi imkoniyatlarni topdi. Lekin Istanbul jarayoni markazlashgan institutsional organ emas, balki konsultativ jarayon bo'lib, ishtirokchilar o'rtasidagi doimiy muloqotning afzalliklarini ta'minlaydi. Biroq, mexanizmning hayotiyliigi masalasi 2021-yil avgustda Tolibon hokimyatni qayta egallashi fonida to'xtab qoldi.

ADABIYOTLAR

1. Медведев А. Нейтральный статус Афганистана – главное условие прочного мира в регионе. / А.Медведев. - [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.fergananews.com/articles/7012>
2. Князев А. А. Американский тупик в Афганистане, ШОС и значение стран-наблюдателей: поиск новых парадигм / А.А.Князев: материалы междунар. конф. – М., 2009.
3. Ишбулдин К., Стамбульский процесс по афганистану через призму теорий урегулирования конфликтов. 2019. Международные процессы, Том 17, № 4. сс. 135–152.

-
4. Quinion M. Afpak [Electronic resource] // World Wide Words [Official website]. August 27, 2009. URL: <http://www.worldwidewords.org/turnsofphrase/tp-afp1.htm> (Murojaat qilingan sana: 05.06.2013).
 5. The Heart of Asia – Istanbul Process progress assessment 2011-2015 / Regional Cooperation Directorate, 2016. – P. 5.
 6. Ишбулдин К., Стамбульский процесс по афганистану через призму теорий урегулирования конфликтов. 2019. Международные процессы, Том 17, № 4. сс. 135–152.
 7. Heart of Asia Istambul Process: <https://www.hoa.gov.af/about-us/about-hoa-ip.html>

UDK: 314.148(575.1)(09)

Matlyuba XADJAMURATOVA,
Andijon davlat tibbiyot instituti dotsenti, tarix fanlari nomzodi

PhD N.Narziyev taqrizi asosida

YOSHLARNI SPORTGA JALB QILISHDA DAVLATNING INOVATSION SIYOSATI NATIJALARI

Annotatsiya

Maqolada mustaqillik yillarida mamlakatimizda sport sohasida amalga oshirilgan islohotlar bayon etilgan. Bu davrda davlatning innovatsion siyosati natijasida sport turlarini rivojlantirish va yoshlarni sportga keng jalb qilishning institutsional yondoshuvi qonunchilik hujjatlari asosida tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: Sport, boks, kurash, basketbol, dyuzdo, taekvando, futbol, shaxmat, regbi, kamondan otish, velosport, badminton, stritbol.

РЕЗУЛЬТАТЫ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ИННОВАЦИОННОЙ ПОЛИТИКИ В ОБЛАСТИ ПРИВЛЕЧЕНИЯ МОЛОДЕЖИ К СПОРТУ

Аннотация

В статье рассматриваются реформы, проведенные в сфере спорта в нашей стране за годы независимости. В этот период в результате инновационной политики государства на основе правовых документов был проанализирован институциональный подход к развитию спорта и широкому привлечению молодежи к занятиям спортом.

Ключевые слова: Спорт, бокс, борьба, баскетбол, дзюдо, тхэквондо, футбол, шахматы, регби, стрельба из лука, велоспорт, бадминтон, стритбол.

RESULTS OF THE STATE INNOVATION POLICY IN THE FIELD OF ATTRACTION OF YOUTH TO SPORTS

Annotation

The article discusses the reforms carried out in the field of sports in our country over the years of independence. During this period, as a result of the innovative policy of the state, on the basis of legal documents, an institutional approach to the development of sports and the widespread involvement of young people in sports was analyzed.

Key words: Sports, boxing, wrestling, basketball, judo, taekwondo, football, chess, rugby, archery, cycling, badminton, streetball.

Dolzarbli. Yosh avlodni ma'nan yetuk va jismonan sog'lom voyaga yetishida sportning o'rni katta. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida mustahkamlanganidek, "Davlat jismoniy tarbiya va sportni rivojlantirish, aholi o'rtasida sog'lom turmush tarzini shakllantirish uchun shart-sharoit yaratadi"[1]. Mustaqillik yillarida sport sohasida uzluksiz tizim yaratildi. Sport musobaqalari tashkil etildi. Ayniqsa ta'lim muassasalari o'quvchilari, talabalarni o'ziga jalb qilgan 3 etapdagi musobaqalari tizimini yaratilishi yosh avlodni o'z kuch, iroda va imkoniyatlarini ishga solib, ma'lum yutuqlarga erishishiga, xalqaro maydonda ona-Vatan bayrog'ini yuqoriga ko'tarishga imkon berdi.

Metodlar. Mazkur maqolada zamonaviy tarix fanida tadqiqotlar olib borishning muammoli-xronologik, ob'ektivlik, tuzilmaviy-tizimli tahlil metodlaridan foydalanildi.

Tadqiqot natijalari. Davlatning innovatsion siyosati mahsuli sifatida respublikada sportni rivojlantirishning huquqiy asoslari yaratildi. Xalqimiz milliy madaniyatining ajralmas qismi sifatida sportning yoshlarni jismonan sog'lom bo'lishida o'rni katta. Buni inobatga olib, yillar davomida sport turlari rivojlantirilib, yoshlarni qiziqishlari va intilishlariga qarab jalb etildi. Masalan, 1992 - yil kurash federatsiyasi tashkil topdi. Respublika "sportchilarini 1992 - yilgi Olimpiya o'yinlariga va boshqa xalqaro musobaqalarga tayyorlash"[2] jarayonlariga jiddiy e'tibor qaratildi.

O'zbekiston boks terma jamoasi mustaqil jamoa sifatida ilk bor 1993 - yildan Jahon chempionatlarida, 1996 yildan Olimpiya o'yinlarida, 1994 - yildan esa Osiyo o'yinlarida ishtirok etishni boshladi. 2016 - yil O'zbekiston bokschilari dunyo reytingida birinchi o'rinni qo'lga kiritdi. 2019 - yil 6-22 - sentyabr kunlari Rossiyaning Yekaterinburg

shahrida bo'lib o'tgan musobaqada terma jamoamiz eng yuqori pog'onaga ko'tarilib, o'zbek boks maktabi jahon boksining eng kuchli mamlakati sifatida dunyo hamjamiyati tomonidan tan olindi[3]. Jumladan, 2016 - yilgi Olimpiya o'yinlarida 3 ta oltin, 2 ta kumush, 2 ta bronza medallari, 2019 - yilgi jahon chempionatida 3 ta oltin, 1 ta kumush, 1 ta bronza medallarini qo'lga kiritib, mamlakatimiz boks bo'yicha dunyoning eng kuchli mamlakati maqomiga ko'tarildi"[3]. "Boksni rivojlantirishga yo'naltirilgan 263 ta sport ta'lim muassasalarining seksiyalari va bo'limlari faoliyat[3] yuritdi.

Malakali sportchilarni tarbiyalash, ularni qobiliyatlarini ro'yobga chiqarish, yoshlar orasidan iqtidorlarini saralab olish, shuningdek, sportni rivojlantirishda fidoyiligi bilan mehnatlarini ayamagan murabbiylarni rag'batlantirib borish natijasida ulkan muvaffaqiyatlarga erishildi. Xalqaro talablarga javob beradigan, sportning Olimpiya turlarini rivojlantirish, aholini, shuningdek yoshlarni sportga qiziqishini orttirish, sportning barcha turlarini tashkil etish, ommalashtirish maqsadida "2017 — 2019 yillarda Toshkent shahar Chilonzor tumanining Olmazor va Beshyog'och ko'chalari kesishuvida joylashgan, xalqaro talab va standartlarga javob beradigan «Numo Arena» ko'p tarmoqli muz kompleksini qurish"[4] ishlari yakunlanib, xalqimizga xizmat qilmoqda.

"So'nggi besh yil ichida respublikamizda jismoniy tarbiya va sportni rivojlantirish, shuningdek, uning moddiy-texnika bazasini mustahkamlash uchun byudjetdan 1 trillion 230 milliard so'm mablag' ajratildi"[5].

Keyingi yillarda asrlar davomida mardlik, bag'rikenglik, oliyanoblik va halollikning timsoli sifatida e'zozlanib kelingan, o'zbek xalqining tarixiy merosi —

«Kurash» milliy sport turini qayta tiklashga alohida e'tibor qaratilmoqda. Davlatimizning bevosita qo'llab-quvvatlashi natijasida kurash xalqaro sport turi sifatida keng e'tirof etildi, «kurash», «halol», «ta'zim», «to'xta» va «yonbosh» kabi atamalar esa xalqaro sport lug'ati tarkibidan mustahkam o'rin egalladi[6].

“1998 - yil 6 - sentyabrda ta'sis etilgan Kurash xalqaro assotsiatsiyasi bugungi kunda sayyoramizning beshta qit'asidagi 129 ta milliy federatsiyani birlashtirgan. 2010 - yilda Kurash xalqaro assotsiatsiyasi Olimpiya o'yinlari dasturiga kiritish uchun buyurtma berishda muhim talab hisoblangan Jahon dopingga qarshi agentligining e'tirofiga sazovor bo'ldi. 2017 - yil 20 - sentyabrda Ashxobod shahrida bo'lib o'tgan Osiyo Olimpiya kengashining 36-Bosh assambleyasida «Kurash» milliy sport turi tarixda ilk bor XVIII yozgi Osiyo o'yinlari dasturiga rasman kiritildi”[6].

O'sib kelayotgan yosh avlodni sportga jalb qilish, “kurash”ni ommalashtirish, ushbu sport turini targ'ib qilishga, xalqaro sport maydonlariga olib chiqishga zamin bo'ladi. Shuningdek, Kurash milliy sport turini 2025 - yilgacha yangi bosqichga olib chiqish Konsepsiyasi tasdiqlandi.

“Kurash bo'yicha xalqaro sport tadbirlarida sportchilarimiz sovrinli o'rinlarni egallab mamlakatimiz nufuzini munosib himoya qilib kelmoqdalar. Xususan, yurtimiz sportchilari 2019 - yilda xalqaro sport tadbirlarida 1 231 ta, shu jumladan 378 ta oltin, 402 ta kumush, 451 ta bronza medallarini qo'lga kiritganlar. Bunda, kurashchilar xalqaro sport tadbirlarida jami 73 ta, shu jumladan 37 ta oltin medalga sazovor bo'lganlar”[7]. “Xalqaro olimpiya o'yinlari dasturiga kiritish maqsadida Kurash milliy sport turini 2025 - yilgacha yangi bosqichga olib chiqish Konsepsiyasi”[7] ma'qullandi.

Konsepsiya sportning kurash turini respublika va xalqaro sport musobaqalariga tayyorlash tizimini rivojlantirishning maqsad, vazifalari, yo'nalishlarini belgiladi. Aholi orasida mazkur sport turini ommalashtirish, yoshlarni sportga qiziqitirish asosida ularda vatanga muhabbat, g'urur, iftixor tuyg'usini shakllantirishga xizmat qiladi.

2020 - yilda “O'zbekistonda kurashni rivojlantirishga yo'naltirilgan 226 ta sport ta'lim muassasasi faoliyat yuritadi, shundan: 170 tasi bolalar-o'smirlar sport maktablari; 6 tasi ixtisoslashtirilgan bolalar-o'smirlar sport maktablari; 12 tasi sportning yakka kurash turiga ixtisoslashtirilgan bolalar-o'smirlar sport maktablari; 14 tasi ixtisoslashtirilgan olimpiya zaxiralari maktab-internatlari; 12 tasi olimpiya va milliy sport turlari bo'yicha davlat ixtisoslashtirilgan maktab-internatlari; 12 tasi nodavlat kurash klublari hamda kurashchilar tayyorlovchi boshqa sport muassasalari”[7].

Yurtimizda taekvondo WTF sport turi ham rivojlanib bordi. “Mazkur sport turi bo'yicha sportchilarimiz nufuzli xalqaro sport musobaqalarida munosib ishtirok etib, 44 ta oltin, 64 ta kumush va 71 ta bronza medallarini qo'lga kiritgan holda dunyoda O'zbekistonning obro'-e'tibori va sport salohiyatini yanada oshirmoqdalar. O'zbekiston Respublikasida taekvondo WTF sport turini yanada rivojlantirish, yuqori mahoratli sportchilar va kadrlar tayyorlash tizimini takomillashtirish maqsadida Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy universiteti tarkibida «Taekvondo va sport faoliyati» fakulteti”[8] tashkil etildi.

Futbol ham xalqimizning sevimli sport turi hisoblanadi. Ushbu sport turini yanada rivojlantirish, yosh avlod orasidan istiqbolli sportchilarni tanlash, tayyorlash uchun respublikada samarali tizim yaratildi. Sportning futbol turi zaxirasini, shuningdek, ular orasidan trener, hakamlar tayyorlash maqsadida «Bunyodkor» stadionini barcha bino va inshootlari majmuasi bilan birga futbol bo'yicha milliy terma jamoalar uchun o'quv-mashq jarayonini tashkil qilish va sport musobaqalari va boshqa tadbirlarni o'tkazish yuzasidan

O'zbekiston futbol assotsiatsiyasining asosiy bazasi etib[9] belgilandi.

Insonning tafakkur mahsuli bo'lgan sportning shaxmat turini aholi, ayniqsa yosh avlod orasida ommalashtirish maqsadida “150 ta umumiy o'rta ta'lim maktablarining o'quvchilarini tajriba tariqasida shaxmatga o'qitish”[10] tashkil etildi.

Respublikada ot sportini ommalashtirish maqsadida ushbu sport turini infrastrukturasini yaratish bo'yicha islohotlar olib borildi. “O'zbekiston yilqichilik va ot sporti federatsiyasi tashkil etildi, Qashqadaryo va Farg'ona viloyatlarida Qorabayir zotli otlarni yetishtirish va ko'paytirish bo'yicha majmualar faoliyat ko'rsatmoqda. Toshkent viloyatida Axaltaka zotli va sport otlarini yetishtirish va ko'paytirish ot zavodini qurish, shuningdek, Toshkent shahrida «Markaziy ippodrom» aksiyadorlik jamiyatini Xalqaro ot sporti federatsiyasi talablarini inobatga olgan holda rekonstruksiya qilish loyihalari”[11] amalga oshirildi. Mamlakatimiz hududlarida ham bolalar ot sporti maktablari tashkil etildi.

Sportning regbi turini rivojlantirish, yoshlarni ushbu sport turiga jalb qilish, bu sohada mutaxassislar tayyorlash maqsadida “O'zbekiston regbi federatsiyasi va uning hududiy bo'linmalari tashkil etildi hamda faoliyat ko'rsatmoqda, regbi bo'yicha O'zbekiston milliy terma jamoasi nufuzli xalqaro musobaqalarda («Asian Olympic Pre-Qualifier», «Asian 7's») faol ishtirok etib, sharaflari o'rinlarni egallab kelmoqda, ushbu jamoa Osiyo mintaqasidagi davlatlar orasida kuchli sakkizlikka kiradi”[12].

O'zbekiston milliy terma jamoasining nufuzli xalqaro musobaqalarda munosib ishtirokini ta'minlash maqsadida “2019-2022 - yillarda Respublikada regbini yanada kompleks rivojlantirish bo'yicha chora-tadbirlar dasturi”[12] tasdiqlandi.

“Qishki sport turlarini rivojlantirish va ommalashtirish, O'zbekiston sportchilarini xalqaro sport musobaqalari, shu jumladan, Pekin shahri (Xitoy)da 2021 - yilda bo'lib o'tadigan qishki Osiyo o'yinlari hamda 2022 - yilda o'tkaziladigan XXIV qishki Olimpiya o'yinlariga tayyorlash va ushbu musobaqalarda munosib ishtirokini ta'minlash maqsadida O'zbekistonda qishki sport turlarini 2020-2023 yillarda rivojlantirish dasturi”[14] tasdiqlandi.

Respublikada nogironligi bo'lgan shaxslarni sog'lom turmush tarziga jalb qilish, sport bilan shug'ullanishlari uchun barcha sharoitlarni yaratish, xalqaro musobaqalarga tayyorlash va qatnashish uchun qo'llab-quvvatlash maqsadida “paralimpiya harakatini rivojlantirishning asosiy yo'nalishlari belgilab berildi”[15].

Kamondan o'q uzish sport turi ham qadim tarixga ega bo'lib, bu sport bo'yicha xalqimiz orasida tajriba va mahorat mujassam. Ushbu milliy sport turini ommalashtirish, yoshlar shug'ullanishi uchun shart-sharoitlarni yaratish, ularni xalqaro musobaqalarga tayyorlash, ishtirok etishini ta'minlash maqsadida “kamondan otish sport turini yanada rivojlantirishning asosiy yo'nalishlari”[16] belgilandi. 2022-2024 - yillar ichida respublikamizning barcha hududlarida ushbu sport turi bo'yicha bazalarni tashkil etish rejasi va qo'shimcha chora-tadbirlar Dasturi ishlab chiqildi.

Velosport ham aholi orasida ommalashgan, qiziqishlarga boy sport turi hisoblanadi. Ushbu sport turi bo'yicha yoshlarni iqtidoriga qarab aniqlab olish, “Olimpiya va Paralimpiya, Osiyo va Paraosiyo o'yinlarida, jahon chempionatlarida va boshqa yirik musobaqalarda munosib ishtirok etishi va yuqori natijalarga erishishini ta'minlash maqsadida velosport turlarini 2021-2022 - yillarda rivojlantirish dasturi”[17] tasdiqlandi.

Dasturda velosportni yoshlar orasida yanada ommalashtirish, yoshlar orasidan qiziqish va iqtidoriga qarab saralash, ular orasidan yetuk sportchi, trener, hakamlar

tayyorlash, ushbu sport turini infrastrukturasini rivojlantirish kabi chora-tadbirlar belgilandi.

“Olimpiya zaxiralari kollejlari negizida Ta’limning xalqaro standart tasniflagichining 5-darajasiga mos ta’lim muassasasi shaklidagi olimpiya va paralimpiya zaxiralari kollejlari”[18] tashkil etildi.

“Respublikada aholi o’rtasida ommaviy sportni rivojlantirish va sog’lom turmush tarzini targ’ib qilishda — yurish, yugurish, mini-futbol, velosport, badminton, stritbol, «Workout» (mahalla va ko’cha fitnesi) sportning ustuvor turlari”[19] belgilandi.

“Turizm va sport vazirligiga sportning ustuvor turlarini ommaviylashtirish va rivojlantirish dasturlarini amalga oshirish uchun 104 milliard so’m”[19] ajratildi.

“Sport-ta’lim muassasalari faoliyati rivojlanishining o’rta va uzoq muddatli istiqbollarini belgilash, ularda olimpiya va paralimpiya sport turlari bo’yicha sportchilar zaxirasini

tayyorlash uchun zarur shart-sharoitlar yaratish, shu jumladan ularni boshqarish va moliyalashtirish tizimini takomillashtirish, shuningdek, moddiy-texnik va resurs imkoniyatlarini yanada kengaytirish maqsadida sport-ta’lim muassasalari faoliyatini 2025 - yilgacha rivojlantirish dasturi”[20] tasdiqlandi.

Xulosalar. Sport milliy va umuminsoniy qadriyat bo’lib, xalqaro ijtimoiy, iqtisodiy, o’zaro hamkorlik munosabatlarini mustahkamlash bilan birga ijtimoiy-tarbiyaviy, ma’naviy-axloqiy xususiyatlari bilan jamiyatda sog’lom turmush tarzini kengaytirishda va yoshlarni barkamol voyaga yetishida katta ahamiyatga ega.

Aholi orasida sportni ommalashtirish, yosh avlodni sportga qiziqishiga, iqtidoriga qarab saralash, mahoratini oshirish, olimpiya sport zaxirasini shakllantirish, sport muassasalariga yetuk mutaxassislarni tayyorlash kabi vazifalar amalga oshirildi.

ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. Yangi tahrirda. 48-modda. 2023. –B. 12.
2. O'zMDA. M-37-fond, 1-ro'yxat, 7 yig'ma jild, 69 varaq.
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Boksni yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risidagi qaroriga 1-ilova. 2021 yil 29 aprel. PQ-5099-son. /https://lex.uz/docs/5401223
4. Toshkent shahrida ko'p tarmoqli muz kompleksini qurishni tashkil etish to'g'risida. 11.05.2017 yildagi PQ-2964-son. /https://lex.uz/ru/docs/3216003
5. . 5. Jismoniy tarbiya va ommaviy sportni yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida. 03.06.2017. PQ-3031-son. /https://lex.uz/docs/3226019
6. Kurash milliy sport turini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida. 02.10.2017. PQ-3306-son. /https://lex.uz/docs/3366161
7. Kurash milliy sport turini rivojlantirish va uning xalqaro nufuzini yanada oshirish chora-tadbirlari to'g'risida. 04.11.2020. PQ-4881-son. /https://lex.uz/docs/5080074
8. Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston milliy universiteti tarkibida Taekvondo va sport faoliyati fakultetini tashkil etish to'g'risida. 16.11.2017. PQ-3390-son. /https://lex.uz/docs/3413557
9. Futbolni yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida. 16.03.2018. PQ-3610-son. /https://lex.uz/docs/35898639
10. O'zbekiston Respublikasida shaxmatni rivojlantirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida. 09.08.2018. PQ-3906-son. /https://lex.uz/docs/3860639
11. O'zbekiston Respublikasida yilqichilik va ot sportini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida. 18.02.2019. PQ-4194-son. /https://lex.uz/docs/4204737
12. O'zbekiston Respublikasida regbi sport turini rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida. 29.10.2019. PQ-4500-son. /https://lex.uz/docs/4572514
13. O'zbekiston Respublikasida jismoniy tarbiya va sportni yanada takomillashtirish va ommalashtirish chora-tadbirlari to'g'risida. 24.01.2020. PF-5924-son. /https://lex.uz/docs/4711327
14. Qishki sport turlarini rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida. 04.02.2020. PQ-4583-son. /https://lex.uz/docs/4725016
15. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Paralimpiya harakatini rivojlantirishga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risidagi qarori. 19.05.2021. PQ-5114-son. /https://lex.uz/docs/5426278
16. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Kamondan otish sport turini yanada rivojlantirish va ommalashtirish chora-tadbirlari to'g'risidagi qarori. 17.06.2021. PQ-5149-son. /https://lex.uz/ru/docs/5460671
17. Velosportni rivojlantirishga doir kompleks chora-tadbirlar to'g'risida. 24.09.2021. PQ-5251-son. /https://lex.uz/docs/5655232https://lex.uz/docs/5655232
18. Sport ta'limi tizimini tubdan takomillashtirish orqali olimpiya va paralimpiya sport turlari bo'yicha sportchilar zaxirasini shakllantirish sifatini yanada oshirish chora-tadbirlari to'g'risida. 05.11.2021. PQ-5279-son. /https://lex.uz/docs/5713331
19. Yurish, yugurish, mini-futbol, badminton, stritbol va «workout» sport turlarini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida. 05.11.2021. PQ-5282-son. /https://lex.uz/docs/5713367
20. Sport-ta'lim muassasalari faoliyatini 2025 yilgacha rivojlantirish dasturi to'g'risida. 05.11.2021. PQ-5280-son. /https://lex.uz/docs/5713445

UDK: 902. 6(575.151)

Odiljon XAMIDOV,
Termiz davlat universiteti dotsenti, PhD
E-mail: odiljonkhamidov@tersu.uz,
Gulmira KATTAYEVA,
Termiz davlat universiteti katta o'qituvchisi, PhD
E-mail: kattayevag@tersu.uz

Termiz davlat universiteti professori, t.f.d. Sh.Shaydullayev taqrizi asosida

TRADE AND COMMUNICATION ROUTES OF THE BRONZE AGE OF CENTRAL ASIA

Annotation

In world historiography, the history of the Bronze Age of Central Asia (3300-1200 BC) is characterized by population migration, developed urban culture, development of socio-economic and cultural processes. In this period, the activation of migration processes of peoples, the activity of the system of regional and transregional economic and cultural relations takes a leading place. It is illuminated scientific information about the issues of trade and communication routes that connected the Ancient East and Central Asia in the Bronze Age and their role in the development of cultural relations between civilizations in this article.

Key words: Lazurite Road, Great Khorasan Road, Turquoise Road, Northern Land Road, Ancient Eastern Civilization, Oxus Civilization.

ТОРГОВЫЕ И КОММУНИКАЦИОННЫЕ ПУТИ БРОНЗОВОГО ВЕКА СРЕДНЕЙ АЗИИ

Аннотация

В мировой историографии история бронзового века Средней Азии (3300-1200 гг. до н. э.) характеризуется миграцией населения, развитой городской культурой, развитием социально-экономических и культурных процессов. В этот период ведущее место занимает активизация миграционных процессов народов, деятельность системы региональных и межрегиональных экономических и культурных связей. В данной статье рассматриваются вопросы торговых и коммуникационных путей, соединявших Древний Восток и Центральную Азию в эпоху бронзы, и их роль в развитии междоцивилизационных культурных связей.

Ключевые слова: Лазуритовая дорога, Великая Хорасанская дорога, дорога Феруза, Северная сухопутная дорога, Древняя восточная цивилизация, Цивилизация Окса.

MARKAZIY OSIYONING BRONZA DAVRI SAVDO VA ALOQA YO'LLARI

Annotatsiya

Jahon tarixshunosligida Markaziy Osiyo bronza davri (mil.avv.3300-1200) tarixi aholi migratsiyasi, rivojlangan shahar madaniyati, ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy jarayonlarning rivojlanishi bilan o'ziga xos xususiyatga ega hisoblanadi. Ushbu davrda xalqlarning migratsiya jarayonlarining faollashuvi, mintaqaviy va transmintaqaviy iqtisodiy-madaniy aloqalar tizimi faoliyati yetakchi o'rin egallaydi. Ushbu maqolada bronza davrida Qadimgi Sharq va Markaziy Osiyoni bir-biri bilan bog'lab turgan savdo-alloqa yo'llari va ularning sivilizatsiyalararo madaniy aloqalarni rivojlantirishdagi o'rni masalalari yoritilgan.

Kalit so'zlar: Lazurit yo'li, Buyuk Xuroson yo'li, Feruza yo'li, Shimoliy Quruqlik yo'li, Qadimgi Sharq sivilizatsiyasi, Oks sivilizatsiyasi.

Kirish. Markaziy Osiyo – Osiyo materigining ichki qismidagi tabiiy viloyat hisoblanib, shimoliy va g'arbiy chekkasi Mongoliya, Xitoy Xalq Respublikasi bilan Rossiya Federatsiyasi o'rtasidagi davlat chegarasigacha, sharqi katta Xingan, janubi esa, Tibet hududidagi Sangpo (Braxmaputra) daryosi va Hind daryosining yuqori qismi bilan o'ralgan. Ushbu mintqa hududida Qozog'iston, O'zbekiston, Qirg'iziston, Tojikiston va Turkmaniston kabi mustaqil davlatlar hududlari, shuningdek Yunesko ma'lumotlariga ko'ra mintaqaga Afg'oniston, shimoliy-sharqiy Eron, shimoliy Hindiston, Xitoyning g'arbiy qismi, Mo'g'uliston, Pokiston hududlari ham kiritilgan[9]. Markaziy Osiyo sivilizatsiyasining shakllanishi va bosqichma-bosqich rivojlanib borishida mintaqaviy va transmintaqaviy iqtisodiy-madaniy aloqalar tizimi faoliyati yetakchi o'rin egallaydi.

Mintaqamizda qadimgi aloqa-savdo yo'llarining shakllanishi va rivojlanishi murakkab tarixiy jarayon bo'lib, u iqtisodiy xo'jalik turlarining paydo bo'lishi, tarqalishi va evolyutsiyasi, qadimgi aholi migratsiyasi va etnogenez jarayonlari, urbanizatsiya va shaharsozlik madaniyati rivoji, o'zaro mahsulot almashuvi, savdo-sotiqning vujudga kelishi

va rivojlanishi, ilk ulov va transport vositalaridan foydalanishga o'tilishi, uning ahamiyati hamda qator ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy, madaniy jarayonlar bilan bog'liq holda kechdi. Bu jarayonlarni ilmiy o'rganish va tahlil qilish Markaziy Osiyo tarixining ko'pgina muhim hodisalariga baho berishda, turli tarixiy davrlardagi ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy hayotdagi an'analarni aniqlashtirishda muhim ahamiyatga egadir.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Qadimgi Sharq va Markaziy Osiyo hududida joylashgan madaniyatlarning iqtisodiy-madaniy aloqalarida muhim o'rin tutgan aloqa-savdo yo'llari ilmiy adabiyotlarda turli ramziy nomlar bilan atalib kelinayotganligini ko'rishimiz mumkin. Ular ichida xalqaro aloqalarda muhim o'rin tutgan mahsulotlar nomi bilan ataluvchi yo'llar: Lojuvard yo'li, Oltin yo'li, Nefrit yo'llari ahamiyatiga ko'ra transmintaqaviy, mintaqalararo va mahalliy yo'llarga bo'linadi va ushbu kommunikatsiya tizimi faoliyatini o'rganish bo'yicha bir qator ishlar olib borilgan[1,4,5,6,7,8,9,10,11,12,13].

V.A.Novojenov tadqiqotida esa[2], ilk aloqa yo'llarining shakllanishida aholi migratsiyasi jarayonlarining

o'rni ilmiy tahlil qilingan. Jumladan, migratsiyaning o'ziga xos xususiyati qit'aning ulkan yangi hududlarining tabiiy rivojlanishidan, birinchi navbatda uy hayvonlari uchun yaylovlarning mavjud bo'lishidan iboratligi tadqiqotda alohida qayd etib o'tilgan. Migratsiya – shuningdek, turli xalqlar o'rtasida “transmadaniy” aloqalarning rivoji uchun ham muhim ahamiyatga egadir. Ya'ni, ko'chib keluvchi xalq o'zi bilan birgalikda yangi texnologiyalar, g'oyalar, tasvirlar, belgilar va ularning rivojlangan kombinatsiyalarini ham birgalikda olib keladi. Turli xalqlar orasida “transmadaniy” yangiliklar odatda, mifologemalar, memlar va shunga o'xshash belgilar, bezaklar va tasvirlar shaklida tarqatilgan: belgilar (masalan, svastika), bezaklar (masalan, soyali uchburchak, meandr va boshqalar) va butun syujet va ba'zi tasvirlar kombinatsiyasi (masalan, kiyik va itlarga bog'langan aravalar jamlanmasi) shular jumlasidandir.

Markaziy Osiyoda ilk aloqa yo'llari rivojida eneolit va bronza davri o'ziga xos o'rin tutadi[9]. BMAKning bronza davri aholisi mintaqadagi yirik daryolar vodiylarini janub-shimol yo'nalishida bosqichma-bosqich o'zlashtira borib, o'troq hayotga moslashgan makonlarga, ilk urbanizatsiya jarayonlariga va shaharsozlik madaniyati shakllanishiga asos soldilar. Bundan tashqari ushbu hududda yashovchi dehqonlar va chorvador qabilalar bu davrda turli metallar, polimetallar va minerallardan, nodir metallar va qimmatbaho toshlardan foydalanishni o'zlashtirib, mintaq va qo'shni hududlarda konchilik va metallurgiya rivojiga ham katta turtki berdilar[1].

Bu o'zgarishlar mintaqadagi aloqa yo'llari yo'nalishlariga, iqtisodiy-madaniy aloqalar rivojiga sezilarli ta'sir ko'rsatdi. O'z xususiyatiga ko'ra, mahalliy va tranzit ahamiyatga ega bo'lgan ko'p tarmoqli aloqa-savdo yo'llari tizimli shakllanishiga olib kelgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur maqolada tadqiqot metodologiyasi sifatida zamonaviy fan rivojlanishining qonuniy tendensiyasi bo'lmish fanlararo yondashuv usulidan foydalanilgan. Maqola umum qabul qilingan tarixiy metodlar – tarixiylik, qiyosiy-mantiqiy tahlil, xronologik tahlil, ketma-ketlik, xolislik tamoyillari asosida yoritilgan.

Tahlil va natijalar. Qimmatbaho va yarimqimmatbaho toshlar (lyapis-lazurit, serdolik, feruza) va ekzotik tovarlar (fil suyagi, fayans, yog'och, qalay) uzoq va o'rta masofadagi o'zaro savdo va madaniy aloqalar almashinuvining asosiy ko'rsatkichlaridan biri hisoblanadi. Qadimgi Sharq markazlari va O'rta Osiyoning janubiy qismida yashovchi aholi o'rtasidagi uzoq va o'rta masofali savdo tarmoqlarida ushbu xomashyolardan tayyorlangan artefakt buyumlarning muomalasi muhim ahamiyatga ega bo'lgan. Artefakt buyumlarning tipologiyasi va ikonografiyasi Eron, Pokiston, Hindiston, Mesopotamiya, Suriya va Markaziy Osiyoning Janubiy mintaqasi o'rtasida madaniyatlara aloqalar mavjudligidan dalolat beradi.

Lazurit yo'li. Sopolli va unga tutash madaniyatlarni Qadimgi Sharqning bronza davri markazlari bilan bog'lab turuvchi eng qadimgi ma'dan koni bilan nomlanuvchi yo'l – bu lojuvard yo'lidir. Badaxshon la'lining Qadimgi Sharq shaharlariga tarqalish yuli jaxondagi eng qadimgi savdo yo'li sifatida fanga kirgan va “La'l yo'li”, “Lazurit yo'li”, “Badaxshon yo'li” kabi nomlar bilan atalib kelinmoqda[4;5,6,16]. Bu yo'l orqali nafaqat bronza davridagi eng nodir va qimmatbaho bo'lgan lyapis-lazurit toshi, balki serdolik, aqiq, feruza kabi qimmatbaho va yarim qimmatbaho toshlar savdosi, shuningdek, ekzotik tovar (yog'och, suyak, fayans) lar ham ayiriboshlangan.

Qadimgi Sharqda lazuritdan yasalgan artefakt buyumlar topilgan yangi arxeologik yodgorliklarni xaritaga tushirish va qadimgi Shumer matnlarida ushbu mineralning eslatib o'tilishi, ilgari Sharqda mavjud bo'lgan lazurit yo'li haqida savol tug'dirishga imkon beradi.

Qadimgi Sharq mamlakatlari (Misr, Mesopotamiya, Anatoliya, Xarappa madaniyati, Eron)[6,8,14] va O'rta Osiyo (Janubiy Turkmaniston – Oltindepe)[9] dagi lyapis-lazuritdan yasalgan artefakt buyumlarining tarqalish geografiyasi mil. avv. IV ming yillikning ikkinchi yarmi - III ming yillikning o'rtalariga to'g'ri keladi va aynan shu davrda ushbu yarim qimmatbaho toshning tabiiy xomashyo manbalari Sar-e Sang, Badaxshon, Pomir-Lajuvardara, Chag'ay, Irkutsk va Mag'ok ma'lum bo'lgan. To'g'ri, tadqiqotchilar tomonidan Malobistr, Slyudyan (Rossiya), Leyk-Xarbor (Kanada), Karen (Chili)[6] ham lazuritning xomashyo manbalari sifatida keltirib o'tilgan, ammo ushbu ma'dan konlari eneolit va bronza davrida mavjud bo'lganligi to'g'risidagi ilmiy-tarixiy dalillar juda kam.

Ushbu konlardan qazib olingan lazurit bir necha yo'nalishlarda tarqalgan: Janubda, Dilmun va Shumer portlari orqali Mohenjodaro va Xarappaga, Janubi-g'arbda Hilmand sivilizatsiyasining markazlari tomonga: Lutning chekkalari, Tepai Yahyo, Anshan va Suzaga, G'arb tomonida Eron yassitog'ligining shimoliy yonbag'irlari tomonga (Tepai Hisor, Sialk, Shimoliy Mesopotamiya va Anatoliya), Shimoli-g'arbda Janubiy Turkmanistongacha borgan[14].

Tadqiqotchilar M.Tosi va M.Piperno Qadimgi Sharq va Mesopotamiyaning g'arbiy shaharlari o'rtasidagi o'zaro ta'sirning keng doirasini kuchli omillar orqali izohlab bergan. Jumladan, M.Tosi bilan M.Piperno lazurit uchun shimoldan janubgacha “ishlab chiqarish maydoni” vazifasini Shimoli-g'arbiy Hindikush, Baqtriya, Afg'onistonning tog'li tumanlari va Belujiston; “vositachilik maydoni” vazifasini Janubiy Turkmaniston, Gorgan (Jurjon), Sharqiy Eron platosining markaziy qismi, Seistondan toki Dashti Lut va Kermongacha bo'lgan hududlari bajarganligi, shuningdek, g'arbiy “bozor maydoni” vazifasini Zagros tog'laridan Mesopotamiyagacha cho'zilgan hududlar bajarganligi: Suriya, G'arbiy ko'rfaz, O'rta Yer dengizi sohillari orqali o'tib Misrda tugaganligini alohida ta'kidlab o'tishgan[14].

Buyuk Xuroson yo'li. Qadimgi Sharq markazlarini O'rta Osiyo bilan bog'lab turuvchi quruqlik yo'li – Buyuk Xuroson yo'li deb ham atalgan. Buyuk Xuroson yo'li va Lojuvard yo'lining aynan bitta yo'l ekanligi bir nechta tadqiqotchilar tomonidan qayd etib o'tilgan[4]. Jumladan, O.A.Xamidov tadqiqotida Buyuk Xuroson yo'li – Baqtriya satrapligining ichki va tashqi aloqa yo'llaridan biri ekanligi, ushbu qadimdan Oks sivilizatsiyasi, ya'ni, bronza davri (mil. avv. 3-2 ming yillik) dan rivojlangan bo'lib, ahamoniylar boshqaruvi paytida mukammal yo'l tizimining tarkibiy qismi sifatida shakllanganligi qayd etib o'tilgan[5]. Ushbu davrda Buyuk Xuroson yo'li Mesopotamiya shaharlarini Eron yassitog'ligi, va undan Markaziy Osiyo va Xitoy bilan bog'lab turgan katta transmintaqaviy yo'l hisoblangan[16]. Arxeologik topilmalar shundan dalolat beradiki, bu yo'l mil. avv. III ming yillikdan boshlab, Markaziy Osiyo – Eron - Mesopotamiya o'rtasida asosiy savdo yo'liga aylangan[10]. Ahamoniylar davriga kelib esa, bu yo'l imperiya savdo yo'llar tizimining sharqiy qismini tashkil etgan[5].

Feruza yo'li. Feruza – Markaziy Osiyo hududida qadimdan konlari mavjud bo'lgan minerallardan biri hisoblanib, ushbu qimmatbaho toshdan yasalgan zargarlik buyumlari arxeologik topilmalar orasida keng tarqalgan. Feruza qadimdan Sharqning eng yaxshi toshlaridan biri bo'lib kelgan[19]. Ayniqsa uning moviy nafis rangi asrlar davomida hukmdorlar va amaldorlar uchun himoyachi, kuch va tinchlik keltiruvchi vazifasini bajarib kelmoqda. Bir necha ming yilliklar davomida Eronda joylashgan feruza konlari Qadimgi Sharq uchun zargarlik buyumlarining, ayniqsa munchoq va shokilalarning asosiy manbai bo'lib xizmat qilgan. M.Tosining tadqiqotlariga ko'ra, ushbu qimmatbaho tosh qazib olinadigan tog' nomi dastlab, mil. avv. III ming yillikda Shumer matnlarida keltirilib o'tilgan[19]. Bundan tashqari, Ossuriya matnlarida ham feruza toshidan romb shaklida

yasalgan, Ossuriya hukmdori Ninurta (Tukulti-Ninurta I (mil. avv. 1243-1207) ga tegishli shokila munchoq haqida ma'lumot keltirib o'tilgan bo'lib, shokila munchoqning markaziy qismi orqali ikkita teshik ochilgan. Ulardan biri matn yozilganidan keyin qilingan, chunki la'natni o'z ichiga olgan oxirgi satr deyarli yo'q qilingan: «Enlil va Ninurta xudolari tomonidan tanlangan Ninurta – apil – Ekur shokila munchog'i (bo'yin toshi). U mening ismim yozilgan qismni yo'q qiladigan kishi»[11].

Tadqiqotchilar M.Vidal va A.Lazzari hammuharrirligida tayyorlangan monografiyada feruza toshining tabiiy ma'dan konlari qadimda Sinay yarim oroli, Sharqiy Elburz tog' tizmasida (Eronning shimoli-sharqidagi Nishopur va Damg'on hududlari), Qizilqum sahrosining ichki tog'larida, Markaziy Osiyo va Quramozor hududidagi Iloq tog'lari orqali, shimoliy Zarafshon vodiysida, Sirdaryoning yuqori havzasi va Pomirning shimoliy yon bag'irlari orasida joylashganligi, bundan tashqari, boshqa ehtimoliy manbalari Eron yassitog'ligining markazidagi Kermon hududi va Afg'onistonning Janubiy Hirot hududida joylashgan Kohi-Dashak hududidan topilganligi to'g'risida ma'lumot keltirib o'tilgan[14].

Ushbu qimmatbaho toshdan yasalgan artefakt buyumlar Mesopotamiyada deyarli uchramaydi, Tepa Hisorda kam, Shahr-i So'xtada esa feruza toshidan marjon munchoqlar yasaydigan ustaxona qoldiqlari mavjud bo'lib, ularning BMAK hududida joylashgan bronza davri protoshaharlarida keng tarqalishi ushbu davrda Hilmand va O'rta Osiyo sivilizatsiyalari o'rtasidagi savdo va madaniy aloqalarning asosiy ko'rsatkichi hisoblanadi. Hozirgi kunda mil. avv. III ming yillik uchun faqatgina Qizilqum koni arxeologik jihatdan tasdiqlanganligi A.V.Vinogradov tadqiqotlari asosida keltirilgan[14].

Shu narsa ahamiyatliki, ba'zi yashil-moviy tusli toshlar ham feruza deb talqin qilinishi mumkin. Marg'iyona hududidagi ilk temir davri oid Tohirboy yodgorligida amalga oshirilgan arxeologik qazishmalar natijasida qo'lga kiritilgan toshlarning kimyoviy tahlil natijalariga ko'ra apatit-xlorelestadin va feruza toshlarining ushbu hududda mavjudligini ko'rsatadi, bu esa ushbu toshlarning xomashyo manbalari Qizilqum va Iloq konlarida bo'lishi mumkinligidan dalolat beradi. Shuningdek, Zarafshon vodiysi ham qadimdan turli xil mineral va resurslarga boy bo'lgan. Jumladan, "Qadimgi konlarning ochilishi" loyihasi asosida amalga oshirilgan izlanishlar natijasida Nurota tog'larida qadimdan foydalanilgan oltin va feruza konlari aniqlangan bo'lsa, Molguzar tog'larida kinovar, mis va feruza qazib olishning qadimiy izlari, Ziyovuddin-Zirabuloq tog'larida qalay va kumush-mishyak rudalari, Qoratuyub tog'larida (the Karatube Mountains) mis va feruza konlarining qadimiy izlari topilgan. Shuni ta'kidlash kerakki, ushbu qadimiy konchilik ishlari, metall uyumlar, eritish pechlari qoldiqlari va konchilik joylari bronza davridayoq foydalanilgan bo'lib, Katakomb-Srub-Andronova konchilari va metallurglari tomonidan boshqarilgan. Bundan tashqari Siyob, Sazag'onsoy, Oqsoy yodgorliklaridan feruza marjonlarining ajoyib to'plamining topilishi, bu hudud bronza davridayoq feruza ustaxonalarining mavjudligidan dalolat beradi[7]. Bu esa, feruza savdosi Shimoliy dasht ko'chmanchilari yo'li orqali ham amalga oshirilganligidan dalolat beradi.

Metallar ham, savdo-sotiq jarayonida foydalanilgan eng asosiy tovarlardan biri hisoblangan, chunki Markaziy Osiyo turli xil rudalarga, ayniqsa mis va qalayga juda ham boy bo'lgan. Qalay va mis mahalliy xomashyo bo'lib, ushbu metallarning ishlab chiqarish jarayonida foydalanilish davri borasida bir nechta ilmiy qarashlar mavjud. Chunonchi K.Kaniut tomonidan qalay Oks sivilizatsiyasining dastlabki ikkita davri mobaynida kam foydalanilganligi qayd etilgan bo'lsa[13], V.D. Ruzanov va V.K.Pigott Namozgoh IV

davridan boshlab ishlab chiqarish jarayonida foydalanilganligini va Namozgohning keyingi bosqichlari davrida undan foydalanish o'sib borganligini qayd etib o'tgan[3]. Talqiqotchilarning fikriga qaraganda qalay Baqtriya keng tarqalgan, ayniqsa Shimoliy Baqtriya hududida joylashgan so'nggi bronza davri yodgorligi bo'lgan Sopollitepa yodgorligidan qalay bronzadan yasalgan artefakt buyumlarning ko'plab namunalari topilgan[3]. Bronza davrida mintaqadagi turli hududlarni qadimgi konlar bilan bog'lovchi yo'lar tizimida qalay konlari ham o'ziga xos o'rin tutgan[1].

V.K.Pigottning yaqindagi tadqiqot ishida Janubiy-G'arbiy Osiyo hududida joylashgan bronza davriga oid qalay bronza konlarining quyidagi yangi manbalari haqida qimmatli ma'lumot keltirib o'tilgan: Markaziy Anatoliya – Kestel-Gyoltepe (Kestel-Göltepe), Erdjiyes Dagin (Erciyes Dağ); G'arbiy Eron – Dex-e Xoseyn (Deh Hosein); Afg'onistondagi ko'plab konlar; Markaziy Osiyo esa, Qarnob, Lapas va Changali (O'zbekiston), Mushiston, Takfon (Tojikiston) va Sharqiy Qozog'iston hududida metallga ishlov beriladigan konlarning ko'pchiligi shular jumlasidandir. Ushbu hududlarning barchasida qalay konlari va uning mahalliy ishlab chiqarishda foydalanilganligi borasida bir nechta arxeologik va tarixiy dalillar mavjud[18].

Tadqiqotchi K.Kaniut qalayning asosiy konlari bilan bog'liq bo'lgan uchta asosiy savdo yo'li mavjud ekanligi qayd etgan:

Birinchi yo'l – Mesopotamiya tekisligiga tushishdan oldin, Elburs tizmasi bo'ylab g'arbga olib boruvchi shimoliy quruqlik yo'li hisoblanib, Markaziy Osiyodan Janubiy Mesopotamiyaga olib borilgan har qanday tabiiy xomashyo materiallari va artefakt buyumlar uchun aniq yo'l hisoblanadi. Markaziy Osiyo va Janubiy Mesopotamiya o'rtasidagi uzoq masofali savdo yo'llarida tuyalar asosiy transport vositasi hisoblangan va ular mil.avv. III ming yillikning oxiriga kelib xonakilashtirila boshlaganligi M.Gishard (M.Guichard) tadqiqotida qayd etib o'tilgan[12].

Ikkinchi yo'l – Eron cho'llaridan janubga va Elamga o'tadigan janubiy quruqlik yo'li. Ushbu yo'l mil avv. II ming yillikka oid bir nechta matnlarda tilga olingan bo'lib, Suza orqali sotiladigan buyumlarga ishora qiladi.

Uchinchi yo'l – dengiz savdosiga asoslangan yo'l bo'lib, Fors ko'rfazi orqali olib boriladigan, Hind sivilizatsiyasi markazidan dengiz olib boruvchi yo'l hisoblanadi. Mil. avv. III ming yillikka kelib, "sharqona" ekzotik tovarlarning, asosan, dengiz orqali, Hind okeanining qirg'og'i va Fors ko'rfazi bo'ylab, Shumer va uning asosiy portlari bo'lgan Lagashning janubidagi Gu-abba(Gu- abba) va Urga olib kelinganligi C. Laursen va P. Steinkeller talqiotida ham qayd etib o'tilgan[15]. Albatta, Hind sivilizatsiyasi Markaziy Osiyoning janubida joylashgan Oks sivilizatsiyasi markazlari (Marg'iyona va Baqtriya)dan ancha uzoq masofada joylashgan, ammo uning dengiz transportidagi imkoniyatlari tufayli gullab-yashnagan. Shuningdek, Markaziy Osiyo va Mesopotamiya o'rtasida asosiy vositachi vazifasini ham bajargan[15].

Xulosa va takliflar. Yuqorida keltirilgan ilmiy dalillardan xulosa qilishimiz mumkinki, Qadimgi Sharq markazlarini O'rta Osiyo bo'ylab bog'lab turuvchi turli xil savdo yo'llari mavjud bo'lib, ular bir vaqtning o'zida, yoki xronologik ketma-ketlik asosida foydalanilgan. Xususan, Lazurit yo'li, Buyuk Xuroson yo'li, Feruza yo'li, Shimoliy Quruqlik yo'li, Janubiy Quruqlik yo'li, Suv yo'li shular jumlasidandir. Ular ichida Shimoliy Quruqlik yo'li, Lazurit yo'li va Buyuk Xuroson yo'li bitta yo'lning turli xil nomlanishi bo'lib, u Mesopotamiya shaharlarini Eron yassitog'ligi, va undan Markaziy Osiyo va Xitoy bilan bog'lab turgan katta transmintaqaviy yo'l hisoblangan. Janubiy Quruqlik yo'li esa, Eron yassitog'ligidan o'tgan (Shahdod, Kermon va undan keyin Magan hududlari) bronza davrida

mavjud bo'lgan yo'l hisoblangan, Fors ko'rfazining janubiy qismiga olib borgan. Ushbu yo'llardan yana biri dengiz savdosiga asoslangan yo'l bo'lib, Hind va Fors ko'rfazi orqali o'tgan. Bu yo'l mil. avv. III ming yillikka oid bo'lib, Sarazm

va Belujiston o'rtasida taraqqiy etgan. Ushbu yo'llar Qadimgi Sharq va Markaziy Osiyoning bronza davri madaniyatlari o'rtasida savdo va madaniy aloqalarning rivojlanishida muhim ahamiyatga ega bo'lgan.

ADABIYOTLAR

1. Мавлонов Ў.М. Марказий Осиёнинг қадимги йўллари: шаклланиши ва ривожланиш босқичлари. Тошкент, 2008. – 431 бб.
2. Новоженев В.А. Наскальные летописи золотой степи: модель коммуникации населения в древности и средневековье. В двух томах. Том 1. Алматы: Международный Центр сближения культур, 2020. – 780 с.
3. Рузанов В.Д. Металлообработка на юге Средней Азии в эпоху бронзы. Самарканд, 2013. – 347 с.
4. Шайдуллаев Ш.Б., Шайдуллаев А.Ш. (X) Арали // ИМКУ, 39. Самарканд, 2015. – С. 53-58.
5. Хамидов О.А. Baqtriya satrapligi ichki va tashqi aloqa yo'llarining o'ziga xos xususiyatlari // O'zMU xabarlari, 1/8. Toshkent, 2023. – B.32-35.
6. Kattaeva G., Khamidov O. The Role of Lapis Lazuli in Central Asia in the period of the Bronze Age // O'zbekiston Milliy universitetining ilm-fan rivoji va jamiyat taraqqiyotida tutgan o'rni mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiyasi ma'ruzalari to'plami (II qism). - Toshkent, 2023. – B.206-209.
7. Avanesova N.A. The Zerafshan regional variant of the Bactria- Margiana Archaeological Complex: interaction between two cultural worlds // Lyonnet B., Dubova N. A. (Eds.). The World of the Oxus Civilization (1st ed.). Routledge, 2020. – P.665-697.
8. Bancroft P. Lapis Lazuli from Afghanistan. Sar-e Sang mine, Jurm, Afghanistan // Gem and Crystal Treasures. Western Enterprises/ Mineralogical Record, Fallbrook, CA. 1984. - 488 pp.
9. Berger D., Kaniuth K., Boroffka N., Brüggemann G., Kraus S., Lutz J., Teufer M., Wittke A., Pernicka E. The rise of bronze in Central Asia: new evidence for the origin of Bronze Age tin and copper from multi-analytical research // Frontiers in Earth Science. UK, 2023. – P. 1-34.
10. Frankfort H. Iran and Central Asia: The Grand Route of Khorasan (Great Khorasan Road) during the third millennium BC and the "dark stone" artefacts // Jan-Waalke Meyer., Vila E., Mashkour M., Casanova M., Vallet R. (Eds.) The Iranian Plateau during the Bronze Age: Development of urbanisation, production and trade. Archéologie(s), Lyon, MOM Editions, 2019. – P. 247-266.
11. Grayson A.K. Assyrian Rulers 3rd and 2nd Millenia BC (to 1115 BC) // Royal Inscriptions of Mesopotamia, Assyrian Periods, Vol 1. Hardcover – March 15, 1987. - 355 pp.
12. Guichard M. The Oxus Civilization and Mesopotamia: A Philologist's Point of View // Lyonnet, B., Dubova, N. A. (Eds.). The World of the Oxus Civilization (1st ed.). Routledge, 2020. – P. 66 – 81.
13. Kaniuth K. The Metallurgy of the late Bronze Age Sapalli Culture (Southern Uzbekistan) and its implications for the "Tin Question". Iranica Antiqua, Vol. XLII, 2007. – P. 23-40.
14. Lapis lazuli bead making at Shahr-i Sokhta. Interpreting craft production in a urban community of the 3rd millennium BC. Vidale, M., Lazzari A. (Eds.). ROMA. ISMEO. 2017.
15. Laursen S., Steinkeller P. Babylonia, the Gulf Region and the Indus: Archaeological and Textual Evidence for Contact in the Third and Early Second Millennia BC. Winona Lake, Eisenbrauns. 2017. - 141 pp.
16. Majidzadeh Y. Lapis lazuli and the Great Khorasan Road. In: Paléorient, 1982, vol. 8, n 1. – P. 59-69.
17. Miroshnikov L.I. Appendix: A note on the meaning of the term Central Asia as used in this book // Dani A.H., Masson V.M. (Eds.) History of Civilization of Central Asia. The dawn of civilization: earliest times to 700 B.C. – Paris, 1992. – P. 467-480.
18. Pigott V.C. The acquisition of tin in Bronze Age Southwest Asia // Lyonnet, B., Dubova, N. A. (Eds.). The World of the Oxus Civilization (1st ed.). Routledge, 2020. – P. 827-861.
19. Tosi M. The problem of Turquoise in protohistoric trade on the Iranian plateau // Studi di Paleontologia, Paleoantropologia e Geologia del Quaternario 2, 1974. – P.147-162.

UDK:576.672

Ikrom XUDAYBERDIYEV,
Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti tayanch doktoranti
E-mail: ikromxudayberdiyev40@gmail.com

TDSHU dotsenti, tarix fanlari nomzodi U.Abdullayev taqrizi asosida

THE ESTABLISHMENT OF TALIB POWER IN AFGHANISTAN AND ITS EFFECT ON POLITICAL PROCESSES IN PAKISTAN

Annotation

This article examines the arrival of a new government in Afghanistan and its impact on political processes in Pakistan, including the reasons for the rise of terrorism. Also, an attempt was made to highlight the problems affecting the relations between the two countries by using the monitoring data on the impact of refugees and drug trafficking on Pakistan. The article uses information from foreign sources and official websites.

Key words: Khyber Pakhtunkhwa, National Action Plan, Rah-e Rast, Zarb-e Azb, Hibatullah Akhundzoda, Imran Khan, TTP.

УСТАНОВЛЕНИЕ ВЛАСТИ ТАЛИБОВ В АФГАНИСТАНЕ И ЕЕ ВЛИЯНИЕ НА ПОЛИТИЧЕСКИЕ ПРОЦЕССЫ В ПАКИСТАНЕ

Аннотация: В данной статье рассматривается приход нового правительства в Афганистане и его влияние на политические процессы в Пакистане, в том числе причины роста терроризма. Также была предпринята попытка осветить проблемы, влияющие на отношения между двумя странами, путем использования данных мониторинга влияния беженцев и наркотрафика на Пакистан. В статье использована информация из зарубежных источников и официальных сайтов.

Ключевые слова: Хайбер-Пахтунхва, Национальный план действий, Рахи-Раст, Зарб-э Азб, Хибатулла Ахундзода, Имран Хан, ТТП.

AFG'ONISTONDA TOLIBLAR HOKIMIYATI O'RNATILISHI VA UNING POKISTONDAGI SIYOSIY JARAYONLARGA TA'SIRI

Annotatsiya

Ushbu maqolada Afg'onistonga yangi hukumatning kelishi va uning Pokistondagi siyosiy jarayonlariga ta'siri, shu qatorda terrorizmning kuchayib ketishidagi sabablari o'rganilgan. Shuningdek, ikki davlat munosabatlariga ta'sir etuvchi muammolar qochqinlar va narkotik moddalar aylanmasining Pokistonga ta'sirini monitoring ma'lumotlaridan foydalangan holda yoritishga harakat qilingan. Maqolada xorijiy manbalar va rasmiy saytlarning ma'lumotlaridan foydalanilgan.

Kalit so'zlar: Xaybar Paxtunxva, Milliy Harakat Rejasi, Rah-e Rast, Zarb-e Azb, Hibatullox Oxundzoda, Imron Xon, TTP.

Kirish. Pokistonning o'z mustaqilligini e'lon qilgan kundan boshlab, o'zining tashqi siyosatida turli qiyinchiliklarga duch keldi. Jumladan, Pokiston bilan chegaradosh bo'lgan Afg'oniston o'rtasidagi hududiy masalalar ikki davlat o'rtasidagi munosabatlarning boshlanish nuqtasi beqaror siyosiy jarayonlar bilan boshlanishiga sabab bo'ldi. Muammolarning o'z vaqtida hal etilmaganligi, ularning kelgusidagi munosabatlariga ham o'z ta'sirini ko'rsatdi. Shuningdek, ushbu munosabatlarga ta'sir etuvchi boshqa faktor ya'ni Afg'onistonga nisbatan Hindiston va Pokiston o'rtasidagi raqobat ham Pokistonning tashqi siyosatida asosiy faktorlar hisoblanadi. Yuqorida keltirilgan faktorlar Pokistonning Afg'onistonga bo'lgan ta'sirini kuchaytirishga sabab bo'ldi.

1973-yilda Zohirshoh hokimiyatdan chetlatilgan so'ng afg'on pashtunlari uchun Pokiston asosiy himoyachi sifatida gavdalandi. Bosh vazir Zulfiqor Ali Bxutto hukumati Pokistonda Burhoniddin Rabboniy va unga o'xshash liderlarni Muhammad Dovud siyosatiga qarshi qurol sifatida shakillantirdi. Pokiston Afg'onistondagi radikal guruhlarini qo'llab-quvvatlash orqali katta siyosiy ta'sirga ega erishdi. Afg'on-Sovet urushi davrida Pokiston Tolibon harakatining asosini yaratdi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Pokiston afg'on-sovet urushi davrida AQShning yaqin ittifoqdoshi edi. Ziyolul-Haq rejimi esa bu holatni Afg'onistonning tashqi siyosatini qo'lga olish uchun yaxshi imkoniyat sifatida baholadi [1].

Shuningdek Pokiston Sovet Ittifoqining Ag'onistonda juda katta maqsadlarga erishishni reja qilganligi va Pokiston xavfsizligiga tahdid deb bildi. 1989-yilda Sovet qo'shinlarining chiqib ketganidan so'ng, Afg'onistonda fuqorolar urushi boshlandi. Bu vaziyat Pokiston uchun yana bir imkoniyat bo'lib xizmat qildi. Afg'onistondagi tuzilgan muvaqqat hukumat vakillarini ko'pchilik qismi Pokiston hukumati uchun xizmat qiladigan shaxslardan iborat edi. Muvaqqat hukumat bilan Pokiston o'rtasida ham kelishmovchiliklar yuzaga kela boshladi. 1996-yilda Afg'oniston Islom Amirliги tashkil etilganligi, Pokistonning siyosiy yutuqlaridan biri edi. Pokistonning Afg'onistonga nisbatan do'stona siyosat olib borishi faqat 1996-2001 yillar oraliqida kuzatilgan.

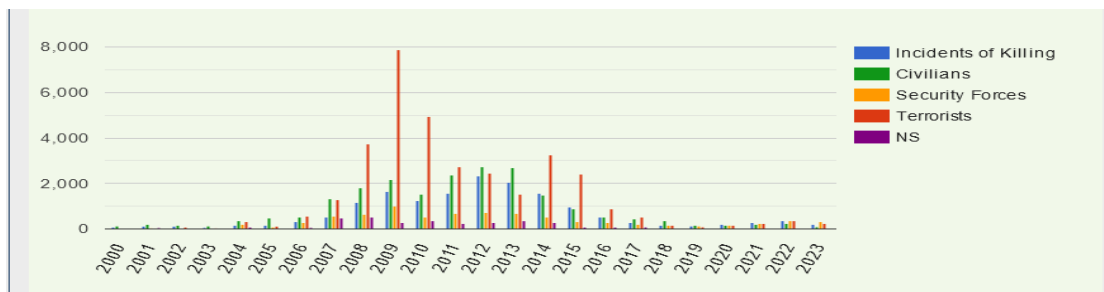
Tadqiqot metodologiyasi. 2001-yil 11-sentyabr voqealaridan keyin Tolibon hukumati ag'darildi. Tolibon harakati uchun Pokiston xavfsiz boshpana vazifasini bajardi. 2001-yil sentabr voqealaridan so'ng AQShning ittifoqchisi sifatida siyosiy maydonga chiqdi. Pokistonning Afg'onistonga nisbatan tashqi siyosati butkul o'zgardi. Xalqaro bosim ostida Pokiston 2006-yilda bir qancha harbiy amaliyotlar o'tkazdi va Tolibonning Mulla Jalil va Abdul Latif Hakim kabi nufuzli yetakchilarini qo'lga oldi. 2010-yilga kelib, Islomobod Tolibon bilan aloqalarini saqlab qolish maqsadida, Dohada Tolibonning shtab kvartirasini tashkil etishda yordam berdi. Bu orqali guruh nafaqat AQSh bilan muzokaralar olib borishga, balki boshqa davlatlar, jumladan Xitoy va Rossiya

bilan ham diplomatik aloqalar o'rnatishga muvaffaq bo'ldi [2]. Keyinchalik Tolibon va AQSh o'rtasida tinchlik bitimi 2020-yilda imzolangan, ammo Ashraf G'ani hukumati bu kelishuvda ishtirok etmagan. Xalqaro qo'shinlar Afg'onistonni tark etar ekan, Tolibon qo'shimcha hududlarni qo'lga kiritish boshladi va oxir-oqibat 2021-yil avgustida Kobulni egallab oldi.

Tahlil va natijalar. Islomobod Tolibon bilan kelishish istagidagi davlat bo'lib, Tolibonning Qatar, Rossiya Xitoy davlatlaridagi muzokaralarda katta rol o'ynaydi. Pokiston hozirgi Tolibon hukumatiga diplomatik yordam ko'rsatib kelmoqda shu bilan birga 1996-yilgi Tolibon hukumatidan farqli o'laroq yangi tolison hukumatiga nisbatan ehtiyotkorona yondashmoqda. Pokistonning hozirgi pozitsiyasi dunyo davlatlari bilan yaqin bo'lishi kerakligini ifodalaydi. Chunki Pokistonning Tolibon bilan naqfat siyosiy balki xavfsizlik muammolarini hal qilish zaruriyatini sezgani uchun ham aloqalarni barqarorlashtirishga harakat qilmoqda.

2001-yilda AQShning Afg'onistonga aralashuvidan keyin Pokiston juda katta yo'qotishlarni boshdan kechirdi. 2001-2021 yillarda 80 mingdan ortiq odamning halok bo'lgani

va 100 milliard dollardan ortiq iqtisodiy zarar ko'rgani eng og'riqli ko'rsatkichlardir [3]. Pokistonning Xaybar Paxtunxva va Baluchiston hududlariga Al-Qoida va Tolibon jangchilari osonlik bilan joylashdi. Buning sababi yuqorida ta'kidlanganidek, chegaraviy muammolarning hal etilmaganligining natijasi edi. Lian Vang ta'kidlaganidek, Pokistonning chekka hududlarida Tolibon harakati mamlakat ichki xavfsizligiga ziyon yetkazadigan bir qancha terroristik guruhlarining shakllanishiga yordam berdi [4]. Pokistonning terrorizmga qarshi kurashishga majbur bo'ldi. Pokiston harbiylari Rah-e-Rast operatsiyasini amalga oshirdi va Svati vodiysini 2009-yilda qaytarib oldi. 2015-yilda Peshovardagi armiya davlat maktabida sodir etilgan teraktlardan keyin hukumat terrorizmga qarshi kurashish uchun kompleks strategiyaga muhtoj ekanligi ma'lum bo'ldi. Bu 20 banddan iborat Milliy Harakat Rejasi (National Action Plan) (NAP)ning yaratilishiga olib keldi va 2015-yilda TTP kabi turli terroristik guruhlariga qarshi Zarb-e-Azb operatsiyasi boshlandi. Amalga oshirilgan tadbirlar natijasida teraktlar soni keskin kamaydi.

Manba: South Asia Terrorism Portal [5].

Afg'oniston va Pokiston munosabatlarining hozirgi holatini tahlil qilish uchun Pokiston va Tolibon munosabatlarini o'rganish talab qiladi. Tarixiy jarayonlarni inobatga oladigan bo'lsak, Pokiston Tolibon harakatiga o'z ta'sirini o'tkazib, yaqindan munosabatlarga kirishgan davlat. Shuningdek, 2001-yil voqealaridan so'ng Pokistonda boshqana topgan Tolibon harakatining oila a'zolari ko'pchilikni tashkil qiladi. Ularning orasida Tolibon harakatining rahbari Hibbatullox Oxundzoda ham bor [6]. Yuqoridagi ma'lumotlarni inobatga oladigan bo'lsak, Pokiston terrorizmga qarshi kurashish imkoniyatlariga ega davlat sifatida namoyon bo'ladi.

Tolibon harakati hozirda Pokistonning nazoratidan tashqarida o'zining harakatlarini amalga oshirmoqda. Shuningdek, Tolibon tashqi aloqalari Pokiston orqali amalga oshirilganligiga qaramasdan, Tolibon harakati o'zining birinchi muddatida ham Afg'oniston va Pokiston o'rtasidagi Dyurand chegarasi chizig'ini tan olmagan. Tolibon harkati a'zosi Abdul Qahar Balxiy o'zining Twitter sahifasida Dyurand linyasi bo'ylab sodir bo'layotgan voqealar har ikki tomonni nizo hal etish vaqti yetganligini haqida yozdi. Tolibon harakati o'zining ikkinchi muddatida esa Eron, Xitoy, Rossiya, Fors ko'rfazi davlatlari bilan aloqalarni o'rnatishga harakat qilmoqda. Bu o'z navbatida Pokistonning siyosiy ta'siridan chiqishiga yordam beradi.

Tolibon harakati hokimiyatni egallab olganidan keyin Pokistonning mintaqadagi roli oshib bormoqda. Chunki Islomobod gumanitar inqirozlarni oldini olish uchun Afg'onistonga katta miqdordagi xalqaro yordamlarni amalga oshirishni ta'kidlab keladi. Jumladan Pokiston Islom Hamkorlik Tashkilotining 2021-yil 19-dekabr oyidagi Tashqi ishlar vazirlarining favqulotda 17-sessiyasini tashkil qildi va yig'ilishning asosiy mavzusi Afg'onistonning gumanitar holatini yaxshilashga qaratildi. Islomobodga 28 million AQSh dollari, turli oziq ovqat va tibbiy buyumlarni yetkazish va'da

qilindi. Hindiston ham Pokiston orqali yordam yuklarini o'tkazishga kelishib oldi. Amalga oshirilgan yordam o'z yakuniga yetmadi. Bunga sabab, Afg'onistonda Tolibon harakati va afg'on jamiyati orasidagi Pokistonga qarshi norozilik kayfiyatining shakllanganligi bo'ldi. Natijada Pokiston bayrog'i ostida kirib kelayotgan gumanitar yordam mashinalaridan bayroq olib tashlandi va yoqib yuborildi.

Chegara hududlarini nazorat qilish Pokistonning terrorizmga qarshi kurashidagi asosiy to'siq hisoblanadi. Pokiston Afg'oniston hukumatiga chegaraning ma'lum bir qismini devor bilan himoyalashni taklif qilgan. Lekin, Afg'on hukumati kabi Tolibon harakati ham bu taklifni rad etgan. Shunga qaramasdan Pokiston hukumati ushbu loyihalarni amalga oshirishga harakat qilmoqda. Loyihaning umumiy qiymati 500 million AQSh dollariga teng. Rasmiy Islomobod bu orqali terrorizmga qarshi kurashda katta natijalarga erishish mumkin deb hisoblaydi. Chunki Dyurand chizig'i ko'plab terroristik guruhlar tomonidan operatsiyalarni amalga oshirishdan qulay hudud sifatida foydalanilmoqda [8].

2020-2021- yillarda Pokiston Tolibonning bir qancha siyosiy uchrashuvlarida vositachilik vazifasini bajardi. 2020-yil fevralida AQSh va Tolibon hukumati o'rtasidagi imzolangan Qatardagi tinchlik bitimi Pokiston uchun katta ahamiyatga ega edi. 2021-yil iyunidan boshlab Tolibon va Ashraf Gani hukumati o'rtasida kelishuvlarga erishilmasdan, xavfsizlik qo'shinlarining olib chiqilishi Pokiston hukumati uchun salbiy oqibatlarni keltirib chiqarishi mumkinligini ko'rsatdi.

Afg'onistondagi jarayonlarga ishora qilib, Pokiston bosh vaziri Imron Xon shunday deydi "Biz qochqinlar oqimining paydo bo'lishiga va bu oqimga qarshi kurasha olmasligimizdan xavotirdamiz, hukumatning iqtisodiy holati bardosh bera olmaydi". Bosh vazir dunyo davlatlariga qarata Afg'onistondagi vaziyatga Pokiston ayblamaslikka chaqirdi. Bu esa Pokiston Tolibonni qo'llab-quvvatlagani haqidagi

davolarga qisqa javob edi. Pokistonning bu kabi harakatlari dunyo hamjamiyatining Islomobodga nisbatan sanksiyalarni oldini olish uchun qilinganligini ko'rsatadi. Ommaviy axborot vositalarining ham soxta xabarlar tarqatishi Pokiston siyosiy nufuziga ta'sir ko'rsata boshladi. Unga ko'ra, Ahmad Shox Masudning o'g'li Ahmad Masud va Tolibon o'rtasidagi Panjsher jangida Pokiston harbiylarining yordami bilan Tolibon harakati g'alaba qozonganligi bayon qilingan.

Pokistonda ro'y bergan teraktlar statistikasiga ko'ra, 2021-yil avgustidan 2022-yilning martigacha bo'lgan davrda terrorizm bilan bog'liq 272 ta hodisa ro'yhatga olingan [9]. Bu esa 2018-yildan 2020-yilgacha bo'lgan ko'rsatkichlardan yuqori. Yuqorida berilgan ma'lumotlar BM'ning hisobotlarida ham aks etgan. Unga ko'ra, Afg'onistonda TTPga tegishli 6000 ga yaqin terrorchilari borligi haqida ma'lumotlar aks etgan. 2021-yil avgust oyidan boshlab TTP Pokistonning asosan, Xayber-Paxtunxva hududida o'z faoliyatini kuchaytirdi Pokiston hukumati Afg'onistondagi Tolibon hukumati vositachiligida TTP bilan muzokaralar olib bordi. Shunga qaramasdan Pokiston hududida terroristik harakatlar avj olib bormoqda. 2022-yilgi global terrorizm indeksiga ko'ra, Pokistonda terrorizm qurbonlari soni 2020-yildagi 263 nafardan 2021-yilda 275 nafarga yetdi.

Umuman olganda, Pokiston o'zining siyosiy maqsadlariga qisman erishgan. Lekin, Afg'oniston tomonidan keladigan terroristik xurujlar, giyohvand moddalar oqimi Pokistonni Tolibon harakati bilan munosabatlarni mo'tadillashtirishga majbur qiladi. Afg'oniston hukumati tizimidagi xatolar va kamchiliklar davlatning 1970-yildan hozirgi kungacha beqaror siyosiy jarayonlar sodir bo'lishida asosiy omillardan hisoblanadi. Albatta, ushbu uzoq muddatli jarayonlar ko'plab afg'on fuqorolarini Eron, Pokiston va boshqa hududlar uloqtirib tashladi. Birgina Sovet Ittifoqining kirib kelishi natijasida Pokistonda 4 million qochqin aniqlangan [10].

Afg'onistonning zaif davlat indexiga kirishiga sabab bo'lgan giyohvand moddalar savdosi ham 1980-yillarda kengaygan. 1984-yilga kelib, 60% AQSh va 80% Yevropaning ehtiyojlarini qondira olgan. Pokiston ham giyohvand moddalar savdosida katta zarar ko'rdi. Buning asosiy sababi, giyohvand moddalarning olib o'tish yo'llaridan biri Pokiston hududiga to'g'ri keladi. 1980-yil Pokistonda 5000 kishi giyohvand moddlarga qaramligi naniqlangan bo'lsa, 1985-yilga kelib, 1,3 millionga ko'paygan. AQShning Afg'onistondagi harbiy amaliyotlari bu jarayonlarni tezlashtirib yubordi. 2014-yilda Tinchlik uchun fond tashkiloti Afg'onistonni dunyodagi eng zaif yettinchi davlat sifatida ro'yhatga olgan. Afg'oniston 2021-yilgi zaif davlatlar indeksida to'qqizinchi o'rinni egalladi. Tolibonning hukumatga kelishi zaif davlatning yanada zaiflashuviga sabab bo'lishi mumkin. Ushbu zaiflik yuqorida qayd etilgan muammolarning yanada kuchayishi uchun sharoit yaratadi.

Pokiston hukumatini uchun xavfsizlik masalasi ham Tolibon harakati bilan bog'liq bo'lib qoldi. Chunki Tolibon

harakati Pokiston hukumatiga qarshi yirik terrorchi guruh, ya'ni TTP bilan yaxshi aloqalar o'rnatgan. TTP 2007-yilda tashkil topganidan beri Pokistonda teraktlar uyushtirib keladi. Pokiston armiyasining amaliyotlari natijasida 6000 dan ortiq TTP jangarilari Afg'oniston hududiga o'tgan. Tolibon bilan TTP o'rtasidagi munosabatlar 2021-yil iyul-avgust oylarida Afg'oniston qamoqxonalardan ko'plab TTP mahbuslarining ozod qilinishi bilan mustahkamlanadi. 2001-yildan boshlab Pokiston terrorizmga qattiq kurashgani bilan asosiy sabablarini barataraf eta olmadi. Tolibonning Afg'onistondagi g'alabasi Pokistondagi radikal guruhlar va ekstremistik-diniy kayfiyatga ta'sir qiladi. Buning isboti sifatida Pokistondagi Fazal ul Rahmon boshchiligidagi "Jamiyat ulomo-e-Islom" partiyasi Hibbatulloh Oxundzodaga tabrik maktubi yo'lladi.

TTPning hujumiga qaramay, Pokiston hukumati guruh bilan siyosiy kelishuvga erishmoqchi edi. Bu muzokaralarda Tolibon yetakchisining birinchi o'rinsosari bo'lgan Sirojiddin Haqqoniy yordam berdi. TTP dastlab hukumatdan sobiq FATA hududi Xaybar Paxtunxva bilan qo'shilishi haqidagi qarorini bekor qilishni talab qildi. Lekin, muzokaralar chog'ida bu talabni qaytarib oldi. 2021-yil noyabr oyida TTP hukumati mahbuslarini ozod qilish evaziga sulh tuzishni taklif qildi. 2021-yil dekabr oyida Pokiston 80 nafar TTP mahbuslarini ozod qildi va yana 46 nafarini ozod qilish mumkinligi haqida bildirgan. Shunga qaramay, TTP Pokiston hukumatini o'z majburiyatlarini bajarmaganlikda ayblab, 2021-yil dekabr oyida sulhni to'xtatib qo'ydi. Shuningdek, TTP hukumatni Lakki Marvat, Svat, Bajaur, Dir va Svabidagi guruhlar qarshi xavfsizlik amaliyotlari orqali sulh bitimini buzganlikda aybladi. Buning sababi hukumatning TTPni amnistiya qilish bo'yicha hech qanday qarorga kelmagani bo'lishi mumkin. Islomobod va TTP o'rtasidagi munosabatlarning yamonlashuviga qaramasdan, muzokaralarning ikkinchi bosqichiga harakat qilishmoqda. Pokistonda mamlakat bosh vaziri Imronxonga nisbatan ishinchsizlik voyumi e'lon qilinishi tufayli boshlangan siyosiy beqarorlik TTP va hukumat o'rtasidagi muzokaralarning davom etishiga to'sqinlik qildi.

Xulosa. Pokistonning yillar davomida olib borgan tashqi siyosatida Afg'oniston muhim rol o'ynagan. Shuning uchun ikki davlat o'rtasida kuchli bog'liqlik mavjud bo'lib, sodir bo'layotgan har qanday siyosiy jaryonlar ikki davlat bir-biriga bog'liq ekanligini ko'rsatib kelmoqda. Pokiston tobora kuchayib borayotgan terrorizm muammosini hal qilishda Afg'onistonning yangi hukumati bilan ehtiyotkorona va hamkorlikda ishlashiga to'g'ri keladi. Bu esa o'z navbatida Pokistonning dunyo davlatlari orasidagi nufuziga ham ta'sir qiladi. Chunki Afg'onistonning yangi hukumati hali birota davlat tomonidan tan olinmagan. Tabiiyki, bunday holatda Pokistonning AQSh, Rossiya, Xitoy kabi mintaqaviy ishtirokchilarga tayanishi vaziyatni biroz yumshatishi mumkin.

ADABIYOTLAR

1. Md Ziaul Haque Sheikh and Zahid Shahab Ahmed, Military, Authoritarianism and Islam: A Comparative Analysis of Bangladesh and Pakistan, Politics and Religion, Volume 13, Number 2, 2020, pp. 333-60.
2. Zahid Shahab Ahmed, Abbas Farasoo, and Shahram Akbarzadeh, The Taliban develops regional relationships as it makes territorial gains in Afghanistan, Melbourne Asia Review, September 10, 2020. <https://melbourneasiareview.edu.au/the-taliban-is-actively-developing-relationships-with-regional-powers-as-it-makes-territorial-gains-in-afghanistan/>
3. Adeel Mukhtar Mirza, Pakistan Has Contributed Significantly to the Fight against Terrorism, The Diplomat, January 8, 2021. <https://thediplomat.com/2021/01/pakistan-has-contributed-significantly-to-the-fight-against-terrorism/>
4. Lian Wang, Talibanization in the Tribal Areas of Pakistan, Journal of Middle Eastern and Islamic Studies (in Asia), Volume 4, Number 1, 2010, pp. 74-100.
5. Yearly fatalities – Pakistan, South Asia Terrorism Portal, April 1, 2022, <https://www.satp.org/datasheet-terrorist-attack/fatalities/pakistan>
6. Hamzah Rifaat Hussain, Haibutullah Akhundzada and the resurgence of the Taliban, The Diplomat, June 4, 2016. <https://thediplomat.com/2016/06/haibutullah-akhundzada-and-the-resurgence-of-the-taliban/>

7. Taliban stop Pakistani troops from fencing border, December 23, 2021, <https://www.dawn.com/news/1665245>
8. Abdul Basit, Pakistan-Afghanistan Border Fence, a Step in the Right Direction, Al Jazeera, February 25, 2021. <https://www.aljazeera.com/opinions/2021/2/25/the-pak-afghan-border-fence-is-a-step-in-the-right-direction>
9. Yearly fatalities – Pakistan, South Asia Terrorism Portal, April 1, 2022, <https://www.satp.org/datasheet-terrorist-attack/fatalities/pakistan>
10. Afghanistan's refugees: forty years of dispossession, Amnesty International, June 20, 2019, <https://www.amnesty.org/en/latest/news/2019/06/afghanistan-refugees-forty-years/>
11. Asad Hashim, Pakistani Taliban Ends Ceasefire, Future of Peace Talks Uncertain, Al Jazeera, December 10, 2021. <https://www.aljazeera.com/news/2021/12/10/pakistan-taliban-ceasefire-peace-talks-ttp>